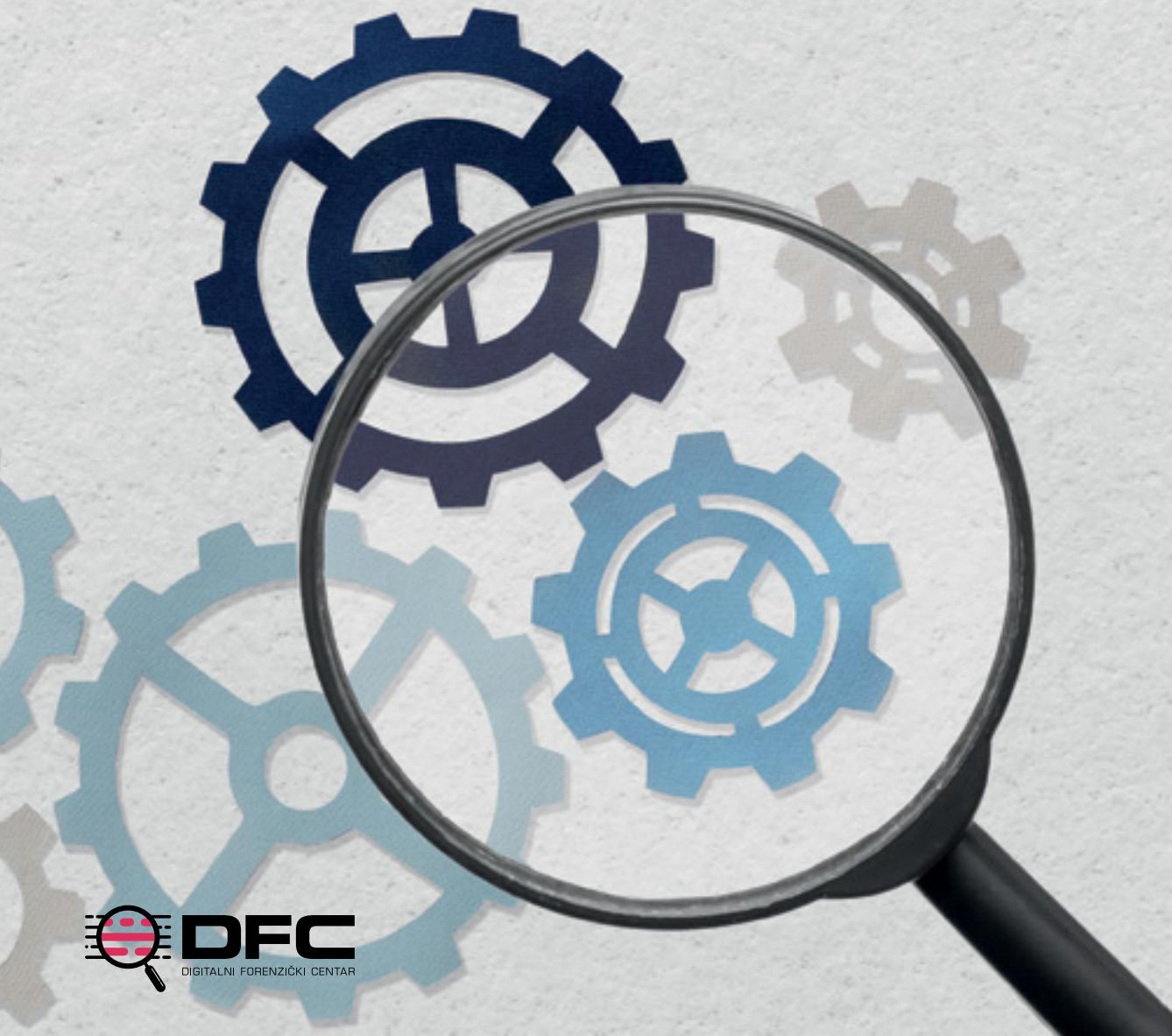

DFC STUDIJA

Mehanizmi za borbu protiv dezinformacija

KOMPARATIVNA STUDIJA

KOMPARATIVNA STUDIJA:

Mehanizmi za borbu protiv dezinformacija

Jun 2024. godine

Sadržaj

1. SAŽETAK	5
Preporuke	6
2. UVOD	8
3. MEHANIZMI EU I ZEMALJA ČLANICA	10
Akt o digitalnim uslugama (Digital Service Act/DSA) i dezinformacije	10
Letonija	12
Estonija	14
Finska	16
Švedska	18
Francuska	20
Njemačka	24
Slovenija	28
4. CRNA GORA	32
Ključni narativi	34
Uspješnost ruskih dezinformacija	36
Indikatori uspješnosti	36
Zaobilježenje EU sankcija	39
Istraživanja javnog mnjenja	40
Ponašanje u društvu	41
Zakonodavni okvir	43
5. ZAKLJUČAK	46
6. REFERENCE	48

Sažetak

Dezinformacije i maligni strani uticaji predstavljaju, među ostalim, najozbiljnije izazove savremenog društva. Zbog činjenice da se u eri digitalizacije dezinformacije i manipulativni sadržaji šire velikom brzinom, oni produkuju ozbiljne probleme, prije svega, utičući na političku stabilnost, demokratske procese i javno mnjenje.

Strano miješanje i manipulacije informacijama svode se na pokušaje stranih aktera da upravljuju javnim mnjenjem ili društveno-političkim procesima u drugim zemljama. To uključuje širenje dezinformacija, hakovanje i curenje informacija, te zloupotrebu društvenih mreža.

Komparativna studija: Mehanizmi za borbu protiv dezinformacija detaljno analizira različite mehanizme koje koriste Evropska unija, zemlje članice i Crna Gora u borbi protiv dezinformacija i malignih stranih uticaja. Cilj je identifikacija najboljih praksi i prijedlog konkretnih mjera koje bi mogle doprinijeti jačanju otpornosti crnogorskog društva na te prijetnje.

Preporuke

- **Uvrstiti borbu protiv dezinformacija u Zakon o medijima.**
- **Izraditi strategije i uspostaviti državne institucije za borbu protiv stranog miješanja i dezinformacija.**
- **Uvesti dodatne mjere i ograničiti pristup propagandnim medijima koji šire ruske dezinformacione narative i ratnu propagandu.**
- **Zakonom ograničiti pristup sajтовима koji su prijetnja za nacionalnu bezbjednost.**
- **Onemogućiti pristup i precizirati sankcije i odgovornost medija, a posebno onlajn portala, koji nijesu upisani u Evidenciju medija.**
- **Obezbijediti obuku za novinare/ke za prepoznavanje dezinformacija.**
- **Uskladiti Kodeks novinara/ki Crne Gore sa onlajn medijima i digitalnim platformama i borbom protiv dezinformacija.**
- **Agenciji za elektronske medije dati nadležnost nad internet publikacijama (portalima) i mogućnost izricanja svih mjera sankcija.**
- **Zakonom obavezati uspostavljanje mehanizama za samoregulaciju svih registrovanih medija.**
- **Izraditi strategiju i mišljenja o stranom vlasništvu nad medijima u Crnoj Gori.**
- **Uskladiti crnogorsko zakonodavstvo sa EU standardima po pitanju društvenih mreža i vještačke inteligencije.**
- **Uvrstiti medijsku pismenost kao obavezan predmet u obrazovnom sistemu Crne Gore. Paralelno, neophodno je uspostavljanje institucije koja će se isključivo baviti razvojem medijske pismenosti u crnogorskem društvu, koordinisati potrebne aktivnosti, i izvještavati o nivoima medijske pismenosti građana.**

Uvod

Dezinformacije i maligni strani uticaji predstavljaju, među ostalim, najozbiljnije izazove savremenog društva. Zbog činjenice da se u eri digitalizacije dezinformacije i manipulativni sadržaji šire velikom brzinom, oni produkuju ozbiljne probleme, prije svega, utičući na političku stabilnost, demokratske procese i javno mnjenje.

Strano miješanje i manipulacije informacijama svode se na pokušaje stranih aktera da upravljaju javnim mnjenjem ili društveno-političkim procesima u drugim zemljama. To uključuje širenje dezinformacija, hakovanje i curenje informacija, te zloupotrebu društvenih mreža.

Nekoliko je ključnih razloga zbog kojih su strano miješanje i manipulacije informacijama prijetnja po demokratiju:

1. **Podrivanje povjerenja:** Dezinformacije i manipulativni sadržaji mogu podrivati povjerenje javnosti u izborne procese, medije i institucije koje su temelji demokratskog društva.
2. **Polarizacija društva:** Širenje lažnih i manipulativnih informacija može povećati društveno-političku polarizaciju, što otežava konstruktivnu javnu raspravu i kompromis.
3. **Uticaj na izborne ishode:** Intenzivne kampanje dezinformacija mogu se odraziti na percepciju birača o kandidatima ili programima političkih partija, potencijalno utičući na izborne ishode.
4. **Legitimitet vlasti:** Uspješne kampanje stranog miješanja mogu dovesti do sumnje u kredibilnost izbornih rezultata, a to može imati dugotrajne posljedice po stabilnost i legitimitet demokratskih vlada.

Zbog svega navedenog, borba protiv dezinformacija i zaštita izbornih i demokratskih procesa od stranog miješanja postala je jedan od ključnih prioriteta za mnoge demokratije širom svijeta.

Evropska unija (EU) prepoznala je ozbiljnost problema dezinformacija i malignih stranih uticaja i razvila niz mehanizama za borbu protiv njih. EU je 2015. godine uspostavila East StratCom Task Force, čija je misija identifikacija i razotkrivanje dezinformacionih kampanja koje dolaze iz Rusije, ali i iz drugih zemalja.¹ Osim toga, EU je 2018. godine usvojila Akcioni plan za borbu protiv dezinformacija koji uključuje četiri glavna stuba: unapređivanje detekcije dezinformacija, koordinisani odgovor na dezinformacione kampanje, saradnju sa onlajn platformama i jačanje medijske pismenosti građana.² U oktobru 2022. godine EU je usvojila Akt o digitalnim uslugama (Digital Service Act/DSA) u cilju sprečavanja nelegalnih i štetnih sadržaja na informacionim platformama koji mogu imati negativan uticaj na društvo.³

Pojedinačno, zemlje članice EU takođe su razvile vlastite strategije i inicijative kako bi se suočile sa rastućom prijetnjom. Shodno potrebama, one su razvile različite zakonske mehanizme, obrazovne programe za jačanje medijske i digitalne pismenosti, kao i institucije kojima je u fokusu borba protiv malignih stranih uticaja i dezinformacija.

Zapadni Balkan je posebno ranjiv na dezinformacione kampanje i strani uticaj zbog političke nestabilnosti, slabih institucija i etničkih tenzija koje karakterišu region, ali i zbog nedostatka volje zemalja regiona da se suprotstave stranom uplitaju. Te slabosti koriste strani akteri kako bi manipulisali javnim mnjenjem i destabilizovali političke sisteme u regionu. Posebnu ulogu ima Rusija koja aktivno koristi dezinformacione kampanje kako bi podržala svoje geopolitičke ciljeve. Kampanje često uključuju širenje lažnih informacija o EU i NATO, kao i podršku proruskim političkim akterima, a sve s ciljem zaustavljanja procesa euroatlantskih integracija Zapadnog Balkana.

Crna Gora je posebno izložena dezinformacionim kampanjama i stranom uticaju, naročito onim koje kreiraju režimi u Rusiji i Srbiji. Kremlj koristi različite taktike kako bi destabilizovao političku situaciju u Crnoj Gori, uključujući razvijenu mrežu proksi aktera iz političke, vjerske i medijske sfere. Te aktivnosti su naročito intenzivirane tokom važnih društveno-političkih dešavanja u zemlji. Vlast u Srbiji je ključni Putinov partner u regionu. Kroz različite kanale uticaja šire se narativi koji podržavaju srpski i ruski nacionalizam i destabilizuju crnogorsko društvo. Kampanje uključuju dezinformacije o etničkim i vjerskim pitanjima, što dodatno dijeli društvo i otežava proces demokratske konsolidacije.

Crna Gora do sada nije imala adekvatan odgovor na te izazove. U kontinuitetu izostaje institucionalni odgovor, a istovremeno se sa najviših državnih adresa relativizuje maligni strani uticaj. Da bi sačuvala svoju euroatlantsku perspektivu i osigurala stabilnost i demokratski razvoj Crna Gora mora da uspostavi adekvatne mehanizme za borbu protiv malignih stranih uticaja.

Komparativna studija detaljno analizira različite mehanizme koje koriste EU, zemlje članice i Crna Gora u borbi protiv dezinformacija i malignih stranih uticaja. Cilj je identifikacija najboljih praksi i prijedlog konkretnih mjera koje bi doprinijele jačanju otpornosti crnogorskog društva na te prijetnje.

Mehanizmi EU i zemalja članica

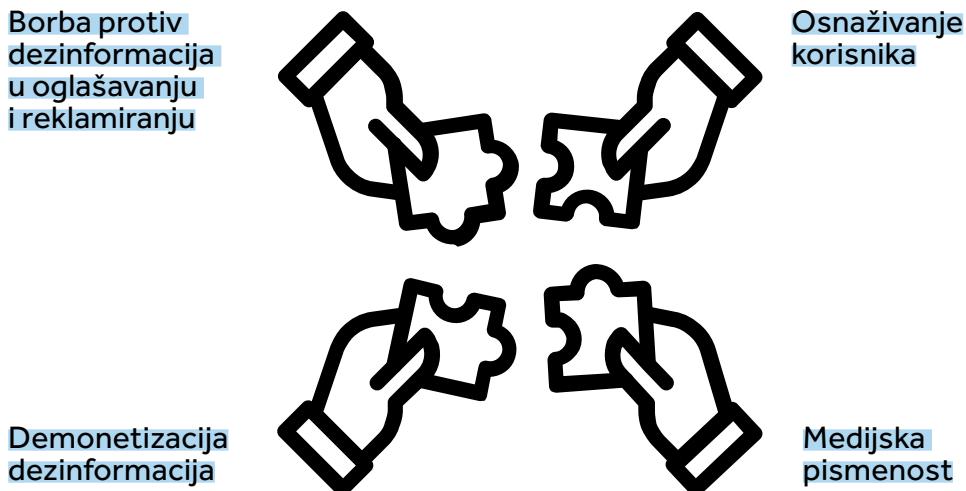
Akt o digitalnim uslugama (Digital Service Act/DSA) i dezinformacije

Evropska unija je u februaru 2024. godine započela implementaciju Akta o digitalnim uslugama (DSA). Povod za njegovo usvajanje je sprečavanje nelegalnih i štetnih sadržaja na informacionim platformama koji mogu imati negativan uticaj na društvo. Entiteti koji pružaju internet usluge kategorisani su u četiri cjeline i u skladu sa DSA odgovorni su za sadržaje koje plasiraju na svojim platformama. Dvije ključne kategorije koje obuhvata Akt o digitalnim uslugama su: vrlo velike internetske platforme (VLOP – Very large online platforms) i vrlo veliki internetski pretraživači (VLOSE – Very large online search engines). Prag za ulazak u obje kategorije je 45 miliona korisnika.⁴ DSA predstavlja sistemsko rješenje EU u oblikovanju europskog digitalnog okruženja, odnosno, obezbjeđivanju sigurnijeg onlajn prostora za sve korisnike. Vrlo velike internetske platforme i pretraživači, kao što su Meta, Instagram i Gugl će morati da preispitaju svoje politike u kontekstu transparentnosti, reklamiranja i moderiranja sadržaja. Ključnu ulogu u implementaciji DSA na nacionalnom nivou će imati *Koordinator* – nezavisno tijelo koje sprovodi odluke i propise iz DSA na nivou svake od država članica EU. U konačnom, Evropska komisija (EK) ima nadležnost izricanja kazni do 6% ukupnog godišnjeg prihoda u slučaju kršenja pravila koja se odnose na usluge i sadržaj VLOP i VLOSE.⁵

U kontekstu dezinformacija DSA se naslanja na Kodeks dobre prakse o dezinformacijama⁶ (Code of Practice on Disinformation) iz 2018. godine, odnosno na unaprijeđenu verziju akta iz 2022. godine. Taj Akt je prvi krovni dokument sa kojim su se velike platforme, organizacije civilnog društva i oglašivači usaglasili oko samoregulatornih standarda za borbu protiv dezinformacija.⁷ Kodeks nije pravno obavezujući, međutim, usvajanjem DSA sve onlajn platforme moraju da implementiraju pravila kojima se uklanjuju nelegalni sadržaji i usluge. Platforma Iks (X) je dolaskom Ilona Masku na čelo te kompanije povukla svoje učešće iz Kodeksa, ali pravne odredbe iz DSA se i dalje odnose na tu kompaniju.

Kumulativni efekti DSA i Kodeksa prepoznaju se u oblastima kojima je posvećena najveća pažnja, a koje su zabrinjavajuće sa aspekta dezinformacija. To su: borba protiv dezinformacija u oglašavanju i reklamiranju, demonetizacija dezinformacija, osnaživanje korisnika i medijska pismenost.

AKT O DIGITALNIM USLUGAMA KODEKS DOBRE PRAKSE O DEZINFORMACIJAMA

Oglašavanje u onlajn prostoru predstavlja jedan od značajnih izazova u borbi protiv dezinformacija. U okviru DSA i Kodeksa predložena je regulativa koja onemogućava malignim akterima da eksploratišu sistem reklamiranja. Oglašivači u skladu sa aktima DSA moraju da posjeduju baze podataka gdje će čuvati informacije o sadržaju i načinu plaćanja oglasa, odnosno, u čije ime se plaćanje obavlja. Takođe, DSA nalaže da te baze podataka budu javno dostupne godinu dana. Takva regulativa omogućava istraživačima da bolje uoče dezinformacione trendove, ali prije svega regulatorima da prepoznaju oglašivače koji plasiraju obmanjujući sadržaj.

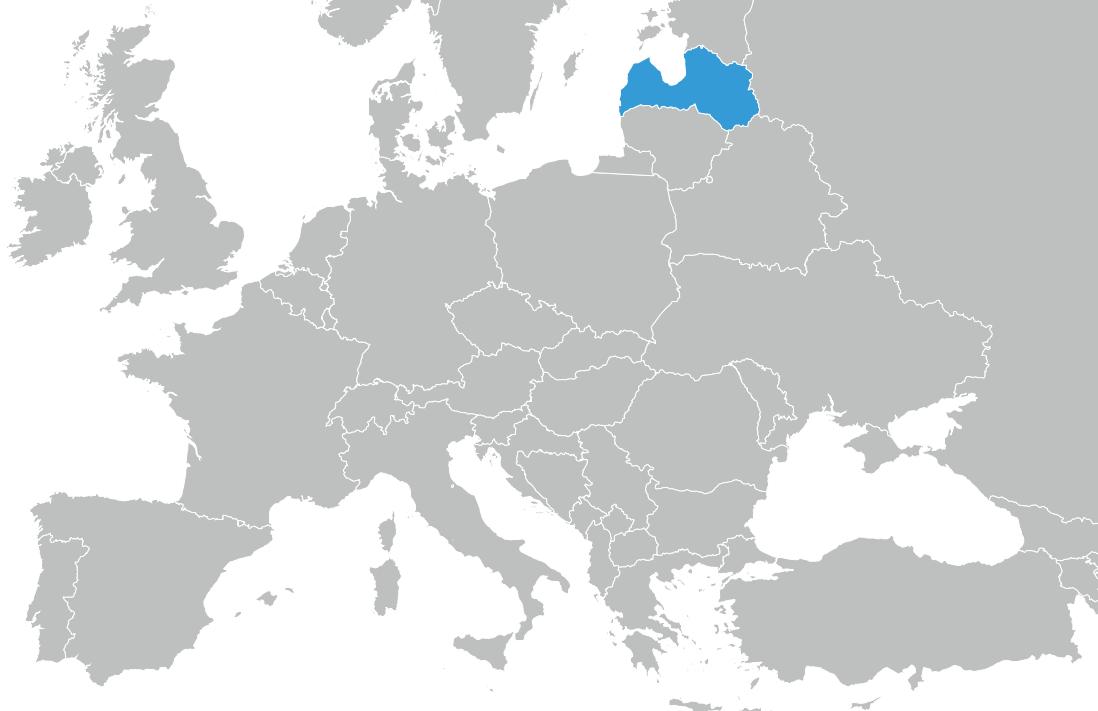
Demonetizacija dezinformacija – prekidanje lanca reklamiranja kojim se preko dezinformacionih sadržaja dezinformatori finansiraju, jedan je od ključnih zadataka DSA i Kodeksa. Želja EU je da spriječi dezinformacije tako što bi se potpisnici Kodeksa obavezali na jačanje mjera koje onemogućavaju da se dezinformacije plasiraju uz reklamni sadržaj, kao i na prevenciju širenja reklama sa dezinformacionim sadržajem.⁸

Značaj Kodeksa je i u **promovisanju fakt-čeking organizacija** koje će nezavisno provjeravati sadržaj na onlajn platformama. Te organizacije će kroz razvijanje alata, pogotovo u oblasti vještacke inteligencije, uticati na jačanje kritičke svijesti korisnika o opasnosti malignih i dezinformacionih sadržaja.

Evropska unija je prepoznala volumen uticaja dezinformacija na izborne procese, pa je Evropska komisija, u skladu sa DSA, 26. marta 2024. godine propisala šest preporuka za umanjenje sistemskog rizika na internetu u toku izbora. Jedna od esencijalnih preporuka tiče se stranog miješanja i manipulisanja informacijama (FIMI). Ta mjera ističe obavezu saradnje EU članica, nezavisnih eksperata i civilnog društva, odnosno razmještenih informacija prije, tokom i nakon izbora. Takođe, EK preporučuje usvajanje mehanizama za krizne situacije, kako dezinformacije ili sajber prijetnje ne bi uticale na izlaznost ili konačni ishod izbora.⁹

Letonija

Letonija je godinama razvijala mehanizme u cilju zaštite od malignih stranih uticaja. U protekloj deceniji civilno društvo u Letoniji je osnaženo formiranjem nezavisnih institucija i organizacija koje su radile na izgradnji kritičke svijesti i podizanju nivoa medijske pismenosti građana.

Baltičke države su se u periodu nakon aneksije Krima našle na udaru ruskih hibridnih aktivnosti. Rusija je u protekloj deceniji eksplorativno iskoristila sve mogućnosti hibridnih dejstava prema Baltiku. U centru tih aktivnosti našla se Letonija, prije svega jer 30% njenog stanovništva čini ruska govorna manjina.¹⁰ Ključne dezinformacije u Letoniji dolazile su iz prokremaljskih medija, a bazirale su se na podrivanju NATO i EU. Dezinformacioni narativi iz ruskih medija predstavljali su Letoniju kao državu koja veliča ili rehabilituje nacizam. Rusija je permanentno kreirala operacije uticaja preko kanala Zvezda.ru i Sputnik, koje su letonsko društvo vezivale za nacističku Njemačku. Primjer takvog uticaja je dezinformaciona kampanja ruskog TV kanala Zvezda iz 2018. godine, po kojoj građani Letonije više čitaju knjigu Adolfa Hitlera *Majn kampf* nego *Hari Potera*. Narativ je preuzeo Sputnik i kreirao konfabulaciju koja prikazuje Letonce kao simpatizere nacista, ali i Letoniju kao nacističku državu.¹¹ Narativ o Letoniji kao državi koja glorifikuje nacizam je konstanta u ruskim hibridnim aktivnostima.

Rusija je cjelokupan repertoar hibridnih aktivnosti iskoristila 2012. godine u Letoniji pri-likom održavanja referenduma o izmjeni Ustava, na kojem se odlučivalo da li će ruski biti drugi službeni jezik u toj državi. Prijedlog o izmjeni Ustava nije dobio potrebnu većinu na referendumu, jer je za njega glasalo 24.8% građana Letonije. Međutim, dezinformacio-ni narativi, pamfleti i medijska kampanja uticali su na opštu polarizaciju društva. Rusija je preko proksi medija kanalisała narativ da Letonija sprovodi kontinuiranu kampanju *ugnjjetavanja ruske jezičke zajednice*. Višekanalna propaganda je kao alat koristila nara-tive o otpuštanju sa posla ljudi koji govore ruski jezik, te da je pravo glasa na referen-dumu omogućeno samo državljanima Letonije. Nakon zabrane Sputnika i drugih ruskih propagandnih medija 2020. godine ponovo su se pojavili medijski konstrukti o ukidanju slobode govora i segregaciji ruske jezičke zajednice. Narativ se naslanja na zakon koji onemogućava državljanstvo onim građanima Letonije koji nijesu zatražili državljanstvo nakon raspada Sovjetskog saveza, a nastavili su da žive u Letoniji. Kremlj zloupotre-bljava populaciju Rusa koji žive u Letoniji za plasiranje dezinformacija o kršenju ljudskih prava i generiše medijsku konfabulaciju o *lingvističkom genocidu nad Rusima*.¹²

Međutim, Letonija je godinama razvijala mehanizme u cilju zaštite od malignih stranih uticaja. U protekloj deceniji civilno društvo u Letoniji je osnaženo formiranjem nezavis-nih institucija i organizacija koje su radile na izgradnji kritičke svijesti i podizanju nivoa medijske pismenosti građana. Od 2012. godine svi segmenti hibridnih aktivnosti u in-formacionom i digitalnom prostoru nalaze se pod budnim okom eksperata. Istraživač-ke organizacije Baltika i Laboratorija za digitalnu forenziku (Digital Forensic Research Lab) bave se dezinformacijama, malignim narativima i manipulativnim tehnikama koje treće strane koriste za podrivanje demokratskih procesa. Takođe, Letonija je 2022. godine formirala Odjeljenje za koordinaciju strateških komunikacija koje se nalazi pri kabinetu premijera. Njihov cilj je razvijanje međusektorske strukture u pružanju obuke i obezbjeđivanju alata javnim službenicima iz oblasti dezinformacija. Nacionalni savjet masovnih elektronskih medija (NEPLP) je organizacija koja ima ključnu ulogu tokom iz-bornih procesa i kriznih situacija. NEPLP se stara da se tačne i prioritetne informacije šire tokom važnih događaja, kao i da građani dobijaju kvalitetne informacije u toku kri-znih situacija.¹³

Letonija je jedina od tri baltičke države koja pravnom regulativom tretira širenje lažnih vijesti i dezinformacija. Član 231 Krivičnog zakona Letonije podvodi širenje obmanju-jućih sadržaja i informacija koje ometaju mir ljudi, instituciju ili kompaniju pod huliga-nizam. Taj član Zakona se ne koristi za ograničavanje slobode govora, već isključivo u situacijama koje mogu da izazovu značajno narušavanje javnog reda i mira. Član 13, tačka 5 Zakona o elektronskim medijima omogućava NEPLP da ograniči pristup sajto-vima koji su prijetnja za nacionalnu bezbjednost. U skladu sa tim zakonom Letonija je 2022. godine zabranila 80 ruskih medija koji su percipirani kao opasnost za nacionalnu bezbjednost. NEPLP je u više navrata izričao novčane kazne za širenje lažnih vijesti i de-zinformacionih narativa. Televizijskoj stanici TV Rain je 2022. godine oduzeta dozvola za emitovanje programa zbog prikazivanja Krima kao sastavnog dijela Rusije.¹⁴

Estonija

Estonija percipira dezinformacije kao prijetnju nacionalnoj bezbjednosti i pristupa im shodno tome. Koncept nacionalne bezbjednosti iz 2017. godine naglašava princip strateške komunikacije, potencirajući da će se kroz poboljšanje društvene kohezije i psihološke odbrane osigurati da građani budu informisani o štetnim taktikama povezanim sa informacijama.

Ruska jezička zajednica koja čini 24% ukupne populacije primarna je meta dezinformacija i malignih narativa u Estoniji. Prokremaljska propaganda i dezinformacije targetiraju tu populaciju s ciljem njenog otuđenja od liberalnih vrijednosti i strateškog kursa države. Estonske službe bezbjednosti su 2023. godine ustanovile da se dezinformacijama podsticao sukob između ratnih izbjeglica i proruske populacije u državi.¹⁵ Etnički Rusi koji žive u Estoniji često su izloženi dezinformacijama, a njihovo etničko porijeklo koristi se kao tačka ulaza za narative koji glorifikuju sovjetsku prošlost Estonije ili dezavuišu zapadnu orientaciju zemlje. Nakon ruske agresije na Ukrajinu, Estonija je primila 5% od ukupnog broja ukrajinskih izbjeglica. Ruska propaganda je iskoristila tu činjenicu da plasira lažne vijesti kojima se stvara razdor između domicilnog stanovništva i izbjeglica, prikazujući ukrajinske izbjeglice kao prestupnike sklone krivičnim djelima.¹⁶ Studije pokazuju da su jezičke razlike stvorile različite informacione oblasti u Estoniji, odnosno, da su doseljeni stanovnici iz Rusije u Estoniju za vrijeme Sovjetskog saveza pratili uglavnom sovjetske medije koji su propagirali ideju panslavizma. Iako je Estonija nakon obnove nezavisnosti 1991. godine usvojila liberalne principe o medijima, odvojene informacione grupe i oblasti i dalje opstaju. To predstavlja ključnu zonu za prodor malignih uticaja i dezinformacionih narativa trećih strana.¹⁷ Tokom 2021. godine u Estoniji je podrška za vakcinaciju protiv COVID-19 bila najniža među ruskom populacijom koja se dominantno oslanja na informacije iz proruskih medija. U regiji Ida-Viru sa većinskom

ruskom jezičkom zajednicom bilo je 33,3% onih koji vjeruju da je zvanični broj slučajeva korona virusa manji nego što su državne vlasti prijavile. Taj procenat je bio najveći u odnosu na ostale regije u Estoniji.¹⁸

Estonija percipira dezinformacije kao prijetnju nacionalnoj bezbjednosti i pristupa im shodno tome. Koncept nacionalne bezbjednosti iz 2017. godine naglašava princip strateške komunikacije, potencirajući da će se kroz poboljšanje društvene kohezije i psihološke odbrane osigurati da građani budu informisani o štetnim taktikama povezanim sa informacijama. Od tada se koncept redovno ažurira kako bi se estonsko društvo jednostavnije suočilo sa novim izazovima. Takođe, estonska vlada je 2013. godine uspostavila digitalnu sertifikacionu organizaciju - CERT (Computer Emergency Response Team), koja se bavi bezbjednosnim incidentima.¹⁹ Osnovana je kao odgovor na rastuće tenzije sa Rusijom i intenziviranje kampanja dezinformacija, posebno u kontekstu situacije u Ukrajini.

Estonija nema specifično zakonodavstvo koje direktno tretira dezinformacije ili lažne vijesti, ali se bavi tim pitanjima kroz različite pravne okvire i strategije. Krivični zakonik Estonije uključuje odredbe protiv klevete, govora mržnje i podsticanja na nasilje, što može pokriti određene oblike dezinformacija i lažnih informacija. Estonska medejska scena je regulisana kako bi se osigurao novinarski integritet i transparentnost, tako da Zakon o javnom emitovanju Estonije reguliše javne medije, promovišući odgovornost. Od početka ruske agresije na Ukrajinu estonska Agencija za tehnološki nadzor i zaštitu potrošača naredila je kompanijama koje pružaju komunikacione usluge da blokiraju medije i onlajn kanale koji plasiraju rusku ratnu propagandu. Takođe, u skladu sa EU sankcijama Rusiji, ukupno 51 TV kanal i oko 200 veb-sajtova je blokirano u Estoniji.²⁰

Estonija se istakla na međunarodnoj sceni zbog snažnog fokusa na obrazovanju u oblasti medijske pismenosti kao ključnog segmenta strategije za borbu protiv dezinformacija.²¹ Medijska pismenost je integrisana na svim nivoima obrazovanja, od osnovnih škola do univerziteta. U osnovnim školama integriše se u osnovne predmete, dok u srednjim školama svi učenici moraju da pohađaju kurs pod nazivom Mediji i uticaj. Univerziteti nude kurseve medijske pismenosti, posebno kao izborne predmete. Taj sveobuhvatni pristup rezultirao je da Estonija ima jedan od najviših nivoa medijske pismenosti u Evropi.²²

Estonija je 2014. godine, zajedno sa nekoliko drugih zemalja, osnovala NATO Centar za strateške komunikacije u susjednoj Letoniji, prepoznajući značaj međunarodne saradnje u borbi protiv dezinformacionih kampanja. Estonski Digitalni istraživački centar i Kabinet premijera su lansirali besplatan onlajn test sa 20 pitanja kako bi procjenili vještine u detekciji dezinformacija. Test je baziran na softveru jedne estonske sajber-bezbjednosne kompanije.²³ Ograničenje tog sistema se ogleda u činjenici da kurs o medijskim manipulacijama nije obavezan u ruskim školama u Estoniji. I pored toga, Estonija ulaže napor da kurs o medijskim manipulacijama učini obaveznim u svim srednjim školama, uključujući i ruske. Estonska vlada pokušava da dopre i do starijih građana putem reklama, javnih obavještenja, otvorenih razgovora, a jednom godišnje i organizovanjem *Nedjelje medijske pismenosti*, kako bi povećala svijest o manipulacijama informacijama širom zemlje.

Finska

U borbi protiv dezinformacija Finska se umjesto donošenja posebnih zakona više fokusirala na obrazovanje kao ključni alat za suzbijanje širenja lažnih informacija. Taj inovativni pristup održava se u nizu mjera koje su usvojene kako bi se osiguralo da građani, posebno mladi, razvijaju kritičko razmišljanje i medijsku pismenost od najranijeg uzrasta.

Zbog geografske blizine i istorijske povezanosti, Finska je konstantno izložena snažnim dezinformacionim kampanjama koje dolaze iz Rusije. Međutim, zemlja je pokazala otpornost i uspješno izlazi na kraj sa stranim miješanjem.²⁴ Dezinformacione kampanje vezane za pristupanje Finske NATO su najočigledniji primjeri malignog uticaja ruskog režima. Kremlj je u kontinuitetu plasirao narative koji tvrde da bi članstvo u NATO ugrozilo finsku sigurnost, da su SAD prisilile Finsku na podnošenje zahtjeva za članstvo uprkos opsežnom domaćem protivljenju. Članstvo u NATO je negativno predstavljeno kao gubitak nezavisnosti i nacionalnog suvereniteta, pogotovo uvezši u obzir tradicionalnu neutralnost Finske u prošlosti.

Finska ne posjeduje specifične zakone namijenjene direktno suprotstavljanju dezinformacijama. Umjesto toga, fokusira se na zaštitu prava pojedinaca i održavanje integriteta informacija putem postojećih zakona. Na primjer, ilegalne informacije moraju

biti uklonjene sa novinskih platformi i sajtova, govor mržnje može biti kažnen zakonom protiv etničke agitacije, dok su prava zviždača zaštićena zakonima koji podupiru slobodu govora i novinarstva.²⁵ Međutim, institucije u Finskoj prepoznaju prijetnju koja predstavlja strano miješanje i manipulacije informacijama. Finska obaveštajna služba (SUPO) je tražila da se kriminalizuju dezinformacije koje su dio stranog miješanja.²⁶

Ipak, u borbi protiv dezinformacija Finska se umjesto donošenja posebnih zakona više fokusirala na obrazovanje kao ključni alat za suzbijanje širenja lažnih informacija. Taj inovativni pristup odražava se u nizu mjera koje su usvojene kako bi se osiguralo da građani, posebno mladi, razvijaju kritičko razmišljanje i medijsku pismenost od najranijeg uzrasta. Finski učenici su od šeste godine uključeni u programe koji promovišu medijsku pismenost, omogućavajući im da razviju sposobnost kritičkog razmišljanja. Takav pristup rezultirao je da Finska uvijek bude na vrhu kada je u pitanju stepen medijske pismenosti u društvu. Istovremeno je prepoznata i kao država sa visokokvalitetnim obrazovnim sistemom, slobodom medija i visokim stepenom međusobnog povjerenja u društvu.²⁷

Strategija Finske protiv dezinformacija obuhvata kombinaciju samoregulacije medija i pouzdanih praksi dostavljanja vijesti. To uključuje angažovanje radijskog servisa YLE, koji se nalazi u vlasništvu države. Glavna misija YLE je jačanje demokratije i pružanje nezavisnih i neutralnih informacija prilikom izvještavanja. Zahvaljujući javnim resursima koje prima, s obzirom na to da se finansira od poreza, ima posebne obaveze u smislu koordinacije medija u vezi sa odgovorom na hibridni i informacioni rat.

Na osnovu preliminarnog izvještaja Nacionalne agencije za vanredne situacije 2021. godine, odlučeno je da se pokrene pilot projekat – Centar za otpornost informacija, koji bi trebalo da pokrije nedostatke u oblasti informacione otpornosti. Tokom tog projekta planirana je izgradnja operativnih modela i alata za prevenciju manipulacije informacijama, kao i praćenje namjernih i štetnih kampanja usmjerениh na društvo.²⁸

Švedska

Kao odgovor na dezinformacione kampanje, švedska vlada je osnovala Agenciju za psihološku odbranu (Psychological Defense Agency) 2022. godine. Ona je zadužena za praćenje razvoja dezinformacija i jačanje otpornosti Švedske u suprotstavljanju tim prijetnjima.

Dezinformacione kampanje u Švedskoj primarno su usmjerenе na muslimanske zajednice i u određenoj mjeri na rusku zajednicu u zemlji. Kampanje koje orkestrira ruski režim teže da polarizuju švedsko društvo i utiču na geostrateška opredjeljenja države. Kao i u slučaju Finske, to je najvidljivije bilo kako se Švedska približavala članstvu u NATO.

Konstruisani narativ prikazuje Švedsku kao rasističku i antimuslimansku zemlju, tvrdeći da država preko socijalnih službi nasilno odvaja muslimansku djecu od njihovih porodica da bi ih preobratila u hrišćanstvo. Od kraja juna 2023. godine Švedska agencija za psihološku odbranu (Psychological Defence Agency) je identifikovala oko jedan milion objava koje se tiču Švedske i spaljivanja Kurana, od kojih mnoge lažno tvrde da Švedska odobrava takve činove. Dezinformacione kampanje uključuju i aktere koje podržava Rusija, a koji šire lažne tvrdnje da švedska vlada podržava skrnavljenje svetih knjiga s ciljem da se Švedska dodatno polarizuje i oslabi na međunarodnom planu. U pitanju su dezinformacije koje služe ruskim interesima u podrivanju NATO i njegovih saveznika.

Švedska nema specifične zakone koji ciljaju na dezinformacije, ali postojeći zakoni protiv klevete, podsticanja etničke mržnje, agitacije i pobune se mogu primijeniti za borbu protiv određenih vrsta dezinformacija.

Kao odgovor na dezinformacione kampanje, švedska vlada je osnovala Agenciju za psihološku odbranu (Psychological Defense Agency) 2022. godine. Ona je zadužena za praćenje razvoja dezinformacija i jačanje otpornosti Švedske u suprotstavljanju tim prijetnjama.

Promocija medijske informativne pismenosti (MIL) dodijeljena je Švedskom medijskom savjetu (MIK - Sveriges kunskapsbank), koji ima za cilj poboljšanje nacionalne saradnje u toj oblasti. Inicijativa uključuje formalizovanu mrežu od 25 aktera iz različitih sektora, poznatu kao MIL Švedska, koja konsoliduje međusektorsku stručnost u borbi protiv dezinformacija. Švedska internet fondacija (Stiftelsen för Internetinfrastruktur) takođe igra značajnu ulogu nudeći obuke i vodiče o sigurnom korištenju interneta za odrasle i djecu. Medijska pismenost i obrazovanje o sigurnosti na internetu su osnovni elementi kako formalnog, tako i neformalnog obrazovnog sistema u Švedskoj, sa namjerom da osnaže građane da kritički koriste internet. Švedski medijski savjet je na čelu tih napora, fokusirajući se na medijsku upotrebu djece i mladih, i pružajući vrijedne resurse kao što je onlajn obuka *MIL za mene*, dio projekta Evropske Komisije za Sigurniji internet.

Agencija za psihološku odbranu

Švedska Agencija za psihološku odbranu (Myndigheten för psykologiskt försvar) je državna agencija kojom upravlja vlada.²⁹ Agencija djeluje pod ministarstvom odbrane, ministarstvom pravde, ministarstvom kulture, ministarstvom obrazovanja i ministarstvom vanjskih poslova.

Ministarstvo odbrane pruža strateške smjernice, operativnu podršku, resurse i integriše psihološku odbranu u nacionalne odbrambene politike. Ministarstvo kulture promoviše medijsku pismenost, podržava kampanje podizanja javne svijesti, sarađuje sa medijskim kućama i nadgleda kulturne programe koji unapređuju otpornost društva. Ministarstvo pravde osigurava pravni okvir, ministarstvo vanjskih poslova uskladije strategije agencije sa ciljevima vanjske politike, a ministarstvo obrazovanja promoviše obrazovne programe. Agencija za psihološku odbranu sarađuje i sa drugim državnim institucijama poput Švedske službe bezbjednosti, Švedskih oružanih snaga, Švedske medijske agencije, Švedske agencije za analizu kulturne politike, Nacionalnog odbora za zdravstvo i socijalnu zaštitu i Švedskog nacionalnog savjeta za prevenciju kriminala.

Agencija za psihološku odbranu je prvenstveno odbrambena agencija. Prvi zadatak je analizirati i suprotstaviti se stranom malignom informacionom uticaju koji koristi bilo koju vrstu informacija na obmanjujući antagonistički način kako bi imao negativan efekat na švedsko društvo. Drugi zadatak je širenje znanja, doprinos spremnosti i javnoj svijesti kako bi se podržala populacija u prepoznavanju prijetnji i društvenih ranjivosti. Agencija za psihološku odbranu nije samo agencija za izgradnju otpornosti, već ima široka ovlašćenja koja su u skladu sa demokratskim vrijednostima.

Francuska

Francuska je preuzeila niz mjera, među kojima su i zakonske, kako bi se suprotstavila tom izazovu. Jedna od ključnih inicijativa za uspješnu borbu je usvajanje Zakona o manipulaciji informacija, koji je stupio na snagu 2018. godine. Cilj Zakona je pravna bitka protiv širenja lažnih vijesti tokom izbornih perioda, odnosno, bolja zaštita demokratije od lažnih vijesti koje bi mogle narušiti integritet glasanja. Francuskim vlastima se Zakonom daju ovlašćenja da uklone ili blokiraju sadržaje na društvenim mrežama koji se smatraju lažnim, posebno tokom izbornih kampanja.

Francuska se kao i ostale države Evrope našla na meti dezinformacija i narativa koji se odnose na pandemiju korona virusa, rat u Ukrajini i klimatske promjene. Uočeno je da akteri koji šire dezinformacije lako prelaze sa jedne na drugu temu zavisno od toga šta je aktuelno i kako se određena kriza razvija. Francuska ima zakonsku regulativu kojom pokušava suzbiti problem dezinformacija. Osim toga, brojne su organizacije i inicijative civilnog društva koje se bave provjerom činjenica i promocijom medijske pismenosti.

Tokom pandemije korona virusa dezinformacije i alternativni narativi bili su uočljivi i široko rasprostranjeni u francuskom društvu. Krucijalni narativi odnosili su se na anti-vakserske stavove i teorije zavjere, uključujući i potcenjivanje broja smrtnih slučajeva uzrokovanih korona virusom. U Francuskoj su plasirane teorije zavjere prema kojima je korona virus stvoren kako bi se prodavale vakcine, što predstavlja obrazac po kojem su se širile teorije zavjere u drugim državama. Drugi primjer teorije zavjere koja je kružila u Francuskoj i Italiji je da se korona virusom prikrivaju vojne vježbe NATO. Zanimljivo je istaći da su i medijske ličnosti iz pokreta Žuti prsluci aktivno širile dezinformacije tokom pandemije korona virusa.

Od početka ruske agresije na Ukrajinu u Francuskoj su razotkrivene brojne dezinformacije i propagandni narativi. Optužbe za nacizam Ukrajinaca, negiranje ratnih zločina i dovođenje u pitanje istinitosti događaja, njihovu razmjeru ili počinioce, samo su neki od elemenata ruske propagande. U Francuskoj su plasirane i lažne medejske naslovnice o ratu u Ukrajini, predstavljane kao izvještaji iz njemačkih, španskih ili američkih medija. Povezivanje ekonomske i energetske krize sa konfliktom u Ukrajini postalo je dio strategije dezinformisanja. Glavni narativ je da su sankcije protiv Rusije (uvedene nakon ruske agresije na Ukrajinu) dovele do ekonomske i energetske krize. Ruska propagandna mašinerija, takođe, pokušava da umanji podršku Francuza Ukrajini šireći dezinformacije o prividnom prosperitetu ruske ekonomije u poređenju sa zapadnim zemljama. Osim toga, plasiraju se narativi o lošem upravljanju Francuskom naglašavajući inflaciju i socijalnu nejednakost, kako bi se podstaklo nepovjerenje u institucije i sistem.³⁰ U februaru 2024. godine francuske vladine agencije koje se bore protiv stranih onlajn prijetnji objavile su da su otkrile dezinformacionu mrežu koju čine 193 ruske veb-stranice. One su dizajnirane da šire prokremaljsku propagandu i uticaj na javno mnjenje u zapadnim zemljama, posebno u državama koje podržavaju Ukrajinu. Glavni cilj plasiranja lažnih i obmanjujućih narativa bio je da se opravda ruska invazija na Ukrajinu, diskredituje ukrajinska vojska, slomi podrška Zapada Ukrajini i uspori ili zaustavi slanje oružja Ukrajini. Narativi su se najčešće širili putem društvene mreže Iks (X) i sajtova poput Sputnika.³¹

Trendovi dezinformisanja i manipulisanja javnosti u Francuskoj uočavaju se i tokom izbornih procesa. To su pokazali izbori održani 2022. godine na kojima je Emanuel Makron ponovo izabran za predsjednika, kao i izbori za novi saziv parlamenta. Organizacije koje se bave provjerom činjenica usmjerile su značajne resurse za provjeru tvrdnji političkih aktera tokom izbornih kampanja. Uočeno je da su dominirale iskrivljene ili preuveličane izjave političkih konkurenata, a ne u cijelosti lažne informacije. Teorije zavjere pod parolom *zaustavite krađu* imale su za cilj smanjivanje povjerenja u izborni proces, iako su bile prisutne samo u manjem dijelu političkog spektra.³² Šest glavnih francuskih organizacija za provjeru činjenica (koje su dio Međunarodne mreže za provjeru činjenica) identifikovale su ukupno 169 dezinformacija povezanih sa predsjedničkim izborima u Francuskoj 2022. godine. Među glavnim dezinformacionim narativima s ciljem širenja izbornog nepovjerenja bili su: tvrdnja da je zakonom iz 2020. godine 22.500 članova Žutih prsluka bilo lišeno prava glasa, kao i navodni iznenadni nestanak dva miliona glasova za Marin Le Pen. Tu je i tvrdnja da je Emanuel Makron dobio najviše glasova na 100% uređaja za elektronsko glasanje i špekulacija da je QR kod koji je odštampan na novim biračkim listićima navodno bio u svrhu praćenja birača i namještanja rezultata. Ipak, nijedna od tih manipulacija nije dostigla opseg koji bi mogao da utiče na integritet procesa glasanja ili ugrozi njegov ishod.³³

Borba protiv manipulacija informacijama u Francuskoj je postala još značajnija u digitalnom dobu gdje su dezinformacije sveprisutne i mogu imati jak uticaj na javno mnjenje i političke procese. Francuska je preduzela niz mjera, među kojima su i zakonske, kako bi se suprotstavila tom izazovu. Jedna od ključnih inicijativa za uspješnu borbu je usvajanje Zakona o manipulaciji informacija, koji je stupio na snagu 2018. godine. Cilj Zakona je pravna bitka protiv širenja lažnih vijesti tokom izbornih perioda, odnosno, bolja zaštita demokratije od lažnih vijesti koje bi mogle narušiti integritet glasanja. Francuskim vlastima se Zakonom daju ovlašćenja da uklone ili blokiraju sadržaje na društvenim mrežama koji se smatraju lažnim, posebno tokom izbornih kampanja.

Manipulacija informacijama

Manipulacija informacijama se Zakonom definiše kao netačna ili obmanjujuća tvrdnja o činjenici koja bi mogla promijeniti kredibilnost predstojećeg glasanja, a koja se namjerno, vještački ili masovno širi onlajn publici kroz komunikacione servise. Da bi nadležni organi reagovali potrebno je da su lažne vijesti očigledne, masovno i vještački rasprostranjene i da mogu da naruše javni red ili integritet izbora. Sudija za privremene mјere ima na raspolaganju 48 sati da odluči o prirodi informacije i eventualno naredi njen uklanjanje.

ZAKON JE ZASNOVAN NA PET STUBOVA:

PRVI STUB podrazumijeva da digitalne platforme imaju dužnost da sarađuju u borbi protiv dezinformacija.

Prema **DRUGOM STUBU**, operateri digitalnih platformi imaju dužnost da tokom izbornog procesa pojačaju transparentnost prema sponzorisanim informacionim sadržajima.

Prema **TREĆEM STUBU**, Zakon kreira novi pravni postupak: mogućnost da se slučaj prenese na predsjednika suda, kako bi se borili protiv dezinformacija tokom izbornog procesa radi zaustavljanja širenja ne-tačnih ili obmanjujućih optužbi i tvrdnji.

ČETVRTI STUB predviđa da Zakon jača moć nezavisnog tijela za regulisanje televizija i radija, kako bi se borili protiv svakog pokušaja destabilizacije ili kampanja dezinformacija televizija koje kontroliše ili na njih utiče neka strana država.

PETI STUB ističe potrebu za podrškom i jačanjem medijske pismenosti u školama, sa posebnim osvrtom na sadržaj koji se plasira putem interneta.³⁴

Primjena pomenutog Zakona je u velikoj mjeri doprinijela stvaranju institucionalnih kapaciteta u Francuskoj u pogledu borbe protiv onlajn manipulacije informacijama. To je efektuiralo da se izgrade i konsoliduju operativne vještine u pogledu nadzora sredstava koje onlajn platforme primjenjuju, kako bi se borile protiv zloupotrebe u onlajn informacionom prostoru.³⁵

Lažne vijesti se u Francuskoj tretiraju i Zakonom o slobodi štampe iz 1881. godine, koji definiše prava i odgovornosti medija u toj zemlji. Članom 27 Zakona predviđene su kazne za proizvodnju ili širenje (napravljeno u lošoj namjeri) lažnih informacija koje po prirodi narušavaju javni red i mir.³⁶ Ipak, član se rijetko primjenjuje zbog bojazni od ometanja slobode izražavanja. Krivičnim zakonom tretiraju se uglavnom lažne vijesti koje se tiču zakona o berzi i integriteta glasanja.

U Francuskoj, pored zakona koji regulišu manipulacije informacijama, postoje i organizacije koje se bore protiv fenomena dezinformacija i promovišu medijsku pismenost. Organizacije za provjeru činjenica posvećene su provjeri tačnosti informacija koje se šire u javnosti, posebno tokom izbornih kampanja i drugih značajnih društveno-po-

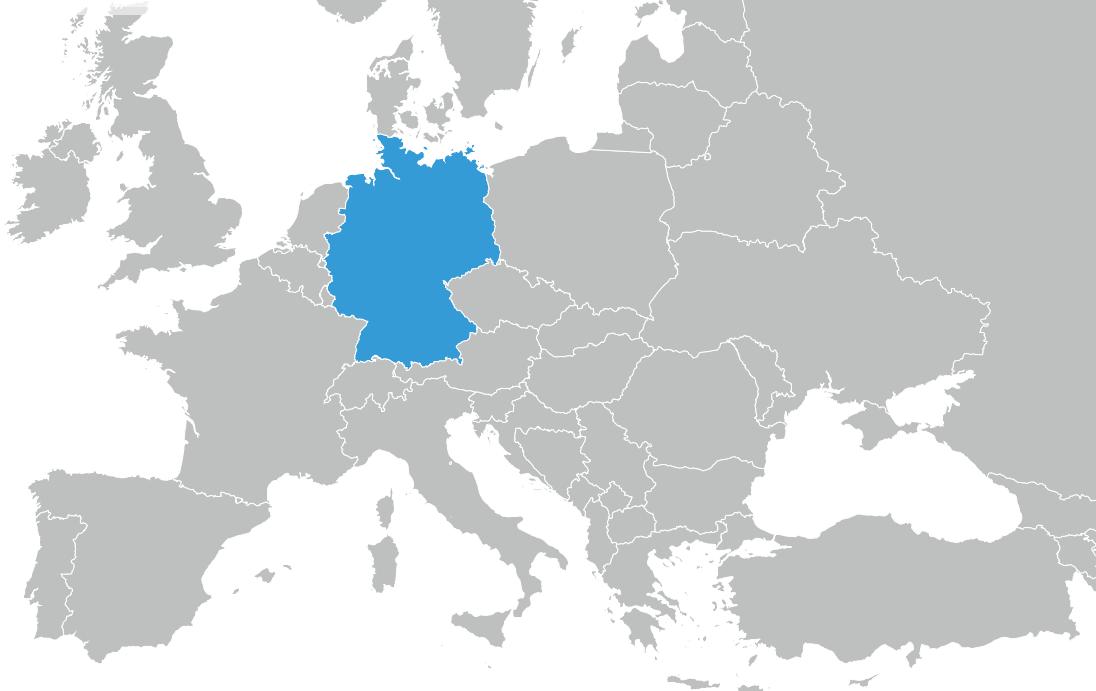
litičkih događaja. Neki od poznatih aktera za provjeru činjenica u Francuskoj su: AFP FACTUEL (jedinica za digitalnu istragu agencije Frans pres), ARKOM (Agencija za regulisanje audio-vizuelnih i digitalnih komunikacija – nezavisna javna institucija nastala spajanjem Savjeta za audio-vizuelno emitovanje i Visokog organa za distribuciju djela i zaštitu prava na internetu, Savjet za novinarsku etiku i medijaciju (CDJM) i Udrženje za informatičku i medijsku pismenost (Entre les lignes).

Pored zakonodavnih mjera, Francuska je uložila napore i u podizanje svijesti javnosti o problemu dezinformacija i promovisanju medijske pismenosti. U Francuskoj su pokrenute razne obrazovne kampanje i inicijative kako bi se građani osposobili i ohrabrili da prepoznaju lažne vijesti i kritički razmišljaju o informacijama koje dolaze do njih.

Zakonski okvir o reformi Republičke škole u Francuskoj od 8. jula 2013. godine definiše medijsko obrazovanje u prvom poglavju kao transverzalnu školsku obuku koja *razvija znanja, vještine i kulturu neophodne za ostvarivanje građanstva u savremenom društvu*. Francusko ministarstvo za obrazovanje uvelo je 2015. godine u obavezni školski kurikulum obuku *Medijska i informaciona pismenost* s ciljem da osposobi učenike da analiziraju i kritikuju medije i njihov sadržaj. Od januara 2022. godine program je proširen na sve razrede. Njime se predviđa stvaranje veb-radija u svakoj srednjoj školi u partnerstvu sa nacionalnim, regionalnim ili lokalnim novinama, a stub koji podržava te ciljeve je Centar za medijsko i informaciono obrazovanje (CLEMI). Centar organizuje nedjelju štampe i medija s ciljem da pomogne učenicima, od vrtića do više srednje škole, da razumiju medijski sistem, razviju kritičko rasuđivanje i izgrade građanski identitet. Šire gledano, cilj medijske i informatičke pismenosti je: pripremanje učenika za aktualnosti i svijet, otkrivanje medijske raznolikosti i pluralizma, edukovanje da obrađuju i dekodiraju informacije i upoznavanje sa procesom stvaranja sopstvenih medija.³⁷

Njemačka

Još jedan pravni instrument za oblast govora mržnje, prijetnji i dezinformacija je njemački Krivični zakon. Usljed trenda rasta krajne desnice, propagande koju širi i načina na koji desničarske grupe koriste internet platforme za regrutovanje i organizovanje, Njemačka pokušava zakonima da smanji to djelovanje.

Tradicija alternativne medicine i poseban odnos sa Rusijom stvorili su plodno tlo za planiranje i širenje dezinformacija u Njemačkoj tokom pandemije Covid-19 i ruske agresije na Ukrajinu.

U periodu Covid pandemije dezinformacije i narativi o virusu, vakcinama i mjerama prevencije širile su se putem medija i društvenih mreža s ciljem izazivanja konfuzije i gubitka povjerenja javnosti u zdravstvene institucije. Grupe koje su već promovisale narrative s ciljem podsticanja nepovjerenja u institucije, pojačale su svoje djelovanje nakon izbijanja pandemije u Njemačkoj. Poruke poricanja i relativizacije korona virusa spojile su se sa teorijama zavjere i izazvale proteste pokreta Querdenker, koji je kasnije podržavao antiCovid stavove o vakcinaciji.³⁸ Querdenker okuplja skeptike u vezi pandemije, antivaksere i demonstrante protiv preventivnih mjera. Oni tvrde da savezni i regionalni

zakoni, koji imaju za cilj da zaustave širenje virusa, krše slobode građana. Iako djeluju kao mirovni pokret, tokom protesta su šetali zajedno sa akterima krajnje desnice, a protesti su se često završavali nasiljem.³⁹ Kada je riječ o teorijama zavjere, neprovjereni izvori iz Njemačke uglavnom su širili tvrdnje da je korona virus prevara koja se koristi za kontrolu svijeta, a plasirali su i narative kojima su se borili protiv svih vrsta mjera i restrikcija za vrijeme trajanja korona virusa.

Analize dezinformacija, teorija zavjera i narativa tokom pandemije pokazale su i da su njemački neprovjereni izvori širili narative koji su prepoznati u ruskim dezinformacionim kampanjama, a kojima se kritikuje Evropska unija.⁴⁰ Njemačka tradicija vjerovanja u liječenje alternativnom medicinom i često plasirane dezinformacije da je Evropska unija odobrila štetne vakcine doprinijeli su rastu broja antivaksera. Da je uticaj tih dezinformacija bio stvaran i učinkovit dokazuje stopa vakcinacije u Njemačkoj koja je bila niža nego u drugim evropskim državama. Njemačka populistička, krajnje desničarska partija, Alternativa za Njemačku (AfD) često je umanjivala opasnosti od Covid-19 virusa i širila dezinformacije u vezi sa vakcinama.⁴¹

Od početka ruske agresije na Ukrajinu primjetan je porast dezinformacija koje dolaze iz medija pod kontrolom ruske vlade, proruskih veb-sajtova, kao i putem zvaničnih diplomatskih i prokremaljskih nalogu na društvenoj mreži Iks (X). U cilju suzbijanja širenja tih dezinformacija, Savezna vlada je uvela sankcije kako bi ograničila domet i uticaj ruskih provladinih medija. Međutim, od stupanja na snagu sankcija, proruske dezinformacije i propaganda sve više se šire putem društvenih mreža. Cilj ruske vlade je da kontroliše način na koji se percipira njena agresija na Ukrajinu širenjem lažnih tvrdnji kako bi pokušala da opravda vojnu invaziju, prikrije civilne žrtve i učvrsti svoj narativ o antiruskom Zapadu.⁴² Njemačka je i ranije bila glavna zapadna meta ruske propagande, a njenom agresijom na Ukrajinu propagandno djelovanje je intenzivirano. Narativi koji su imali značajan uticaj na javno mnjenje u Njemačkoj bili su relativizovanje ruske agresije zbog širenja NATO na istok, navodni napadi na građane ruske nacionalnosti u Ukrajini i predstavljanje Ukrajine kao nacističke države. Takođe su plasirani narativi s ciljem glorifikacije Rusije i njenog uspjeha u ratu. Akteri koji su širili te narative pokušavali su pozicionirati njemačko društvo protiv podrške Ukrajini i sankcija Rusiji, izazivajući u javnosti strah od ekonomskih posljedica.⁴³ Rusija u svojim porukama kombinuje suptilnost i uvjerljivost, a jedna od najupečatljivijih je otkrivena na društvenoj mreži Iks, na kojoj je više od 50.000 lažnih nalogu objavljivalo čak 200.000 postova dnevno. Njima se nastojalo ubijediti Njemce da pomoć njihove vlade Ukrajini podriva njemački prosperitet i rizikuje nuklearni rat. Te tvrdnje su plasirane kao mišljenja prenesena iz uglednih i relevantnih medija.⁴⁴

Njemačka se bori protiv manipulacija informacija na nekoliko načina, a jedan od njih uključuje zakonodavstvo. Na taj način se pokušava smanjiti štetu i osigurati da javnost ima pristup pouzdanim i istinitim informacijama.

U Njemačkoj ne postoji zakon koji direktno kriminalizuje dezinformacije kao takve. Međutim, jedan od ključnih zakona koji se odnosi na problem lažnih vijesti i dezinformacija je Zakon o sprovođenju mreže (NetzDG) koji je usvojen 2017. godine. Zakon ima za cilj suzbijanje širenja lažnih informacija, govora mržnje i drugih nezakonitih sadržaja na in-

ternetu, posebno na društvenim mrežama i drugim internetskim platformama. NetzDG dozvoljava krivično kažnjavanje za zlonamjerno ogovaranje, klevetu, javno podsticanje na zločin, podsticanje na mržnju, širenje prikaza nasilja i prijetnje izvršenja krivičnog djela. Prema tom Zakonu velike platforme društvenih medija, kao Fejsbuk (Facebook), Iks (X) ili Jutjub (YouTube), moraju ukloniti nezakonite sadržaje poput govora mržnje i lažnih vijesti u roku od 24 sata nakon što ih korisnici prijave. Ukoliko to ne urade, Zakon sadrži kaznene odredbe na osnovu kojih platforme mogu biti kažnjene visokim novčanim iznosima i do 50 miliona eura. Platforme su takođe u obavezi da redovno objavljaju izvještaje o tome kako postupaju sa prijavama i uklanjanjem spornih sadržaja. Od 2021. godine njemačke vlasti primjenjuju odredbe Zakona o sprovođenju mjere i na platformu Telegram putem koje se često šire neistinite informacije i tolerišu desničarski ekstremistički sadržaji.⁴⁵ U junu 2021. godine stupio je na snagu amandman na pomenuti Zakon koji ima za cilj povećanje informativnog sadržaja, uporedivost izvještaja o transparentnosti provajdera društvenih medija i poboljšanje korisničke pristupačnosti kanalima za prijavu spornog sadržaja. Takođe, isti amandman uvodi postupak žalbe na mjere koje preduzimaju platforme, a zbog zahtjeva u skladu sa Direktivom Evropske unije o audiovizuelnim medijskim uslugama, usluge platformi za dijeljenje video sadržaja obuhvaćene su područjem primjene Zakona o sprovođenju mreže.⁴⁶

Još jedan pravni instrument za oblast govora mržnje, prijetnji i dezinformacija je njemački Krivični zakon. Usljed trenda rasta krajne desnice, propagande koju širi i načina na koji desničarske grupe koriste internet platforme za regrutovanje i organizovanje, Njemačka pokušava zakonima da smanji to djelovanje. Tako Krivični zakon zabranjuje javno poricanje Holokausta i širenje nacističke propagande uživo i u onlajn prostoru. To uključuje i dijeljenje slika kao što su kukasti krst, nošenje SS uniformi i davanje izjava u kojima se iskazuje podrška Hitleru. Takođe se postavljaju stroga pravila o tome kako kompanije društvenih medija moraju da moderiraju i prijavljuju govor mržnje i prijetnje. Član 130 Krivičnog zakona inkriminiše određene vrste govora mržnje, to jest definiju se kaznena djela koja se odnose na podsticanje i izazivanje mržnje protiv različitih grupa ljudi na osnovu njihove rasne, nacionalne, vjerske ili etničke pripadnosti.⁴⁷

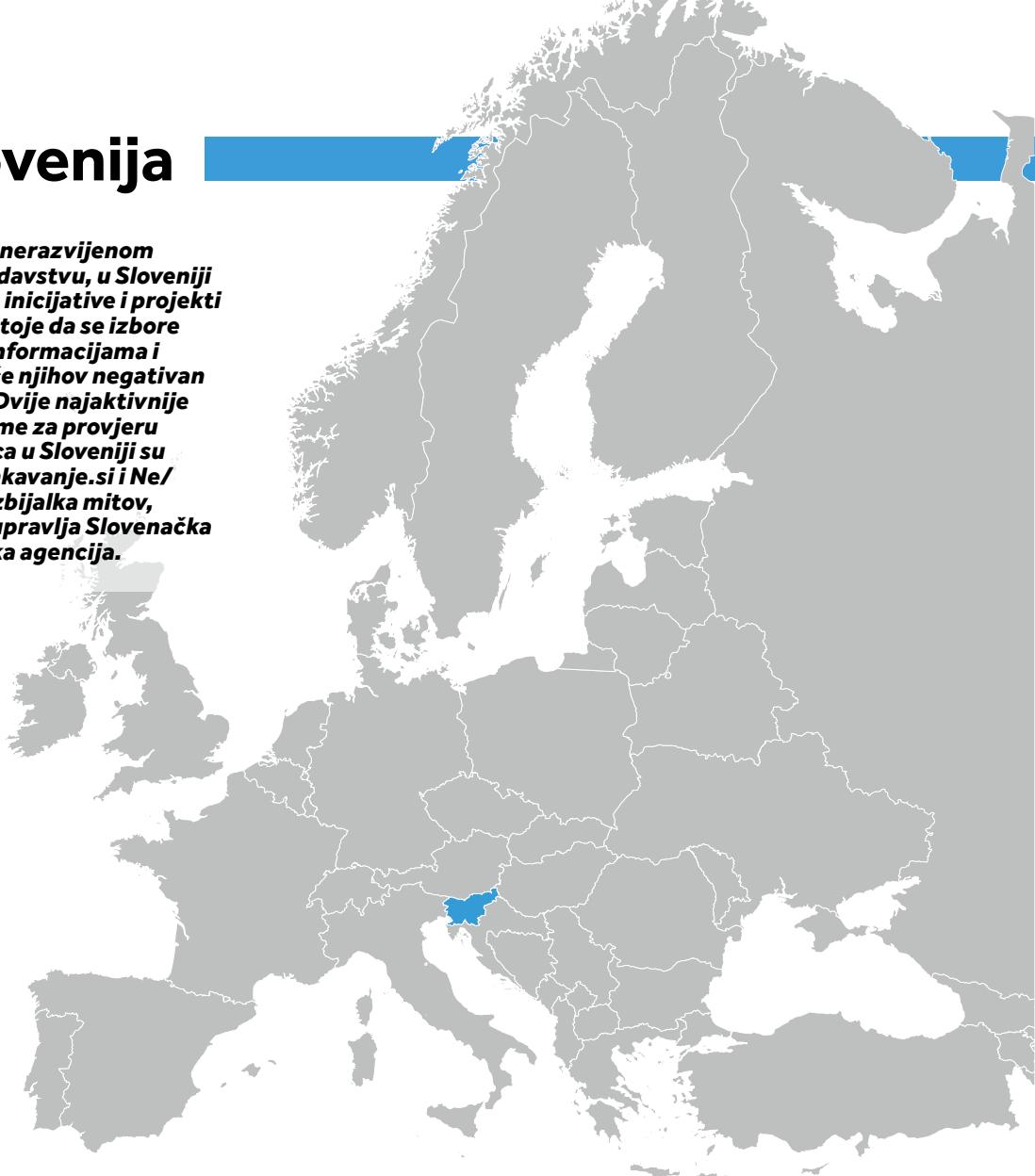
Značajnu ulogu u borbi protiv dezinformacija i propagande imaju brojne organizacije koje na različite načine rade na suzbijanju širenja dezinformacija i promovisanju medijske pismenosti među građanima Njemačke. Jedna od vodećih organizacija je Korektiv (Correctiv) koja u svom radu kombinuje razotkrivanje dezinformacija sa istraživačkim novinarstvom. ARD – Faktenfinder je dio njemačkog javnog emitera ARD koji se bavi provjerom činjenica. BR24 #Faktenfuchs se takođe bavi razotkrivanjem dezinformacija i provjerom činjenica u okviru bavarskog javnog emitera. Pored medijskih aktera koji se bave borbot protiv dezinformacija, tu su i druge neprofitne organizacije poput Centra za monitoring, analizu i strategiju i Institut za strateški dijalog.

Obrazovanje o medijima i medijska pismenost su odgovornost saveznih država, zbog čega stepen integrisanosti medijske pismenosti u nastavne planove i programe varira od države do države. Medijsko obrazovanje se najčešće obrađuje kao interdisciplinarna oblast koja se tretira pored ostalih predmeta u njemačkim školama. Na primjer, u nekim oblastima u Njemačkoj medijsko obrazovanje se izučava u okviru predmeta Jezik i eti-

ka, dok je u drugim djelovima Njemačke medijsko obrazovanje uključeno u okviru izbornog predmeta IT.⁴⁸ Na stalnoj konferenciji ministara obrazovanja i kulture u martu 2012. godine usvojena je Deklaracija o medijskom obrazovanju u školama. Osmišljena je tako da školama i profesorima pruži uputstva o medijskom obrazovanju i predviđa da medijsko obrazovanje postane sastavni dio obaveznog školskog programa. U petom razredu u gimnazijama u Baden-Württemberg 2016. godine je uveden osnovni kurs medijskog obrazovanja koji podrazumijeva kako samostalno i odgovorno koristiti i konzumirati medije. Savezno ministarstvo obrazovanja i istraživanja je u periodu od 2014. do 2020. godine pokrenulo program promocije digitalnih medija u stručnom obrazovanju/ospoobljavanju. Cilj je promocija medijske pismenosti i medijskog obrazovanja među zapošlenima u kompanijama. Sektori koji su obuhvaćeni programom su industrija, trgovina, zanati i dr. Projekti u okviru tog programa težili su da uspostave medijsku pismenost kao čvrst element unutar stručnog obrazovanja u kompanijama.⁴⁹

Slovenija

Uprkos nerazvijenom zakonodavstvu, u Sloveniji postoje inicijative i projekti koji nastoje da se izbore sa dezinformacijama i ograniče njihov negativan uticaj. Dvije najaktivnije platforme za provjeru činjenica u Sloveniji su Razkrinkavanje.si i Ne/Ja – Razbijalka mitov, kojom upravlja Slovenska novinska agencija.

Evropski opservatorijum za digitalne medije (European Digital Media Observatory - EDMO) u svom izvještaju o glavnim trendovima i pravnom razvoju na nacionalnom nivou u vezi sa dezinformacijama i nacionalnim politikama tokom izbornih kampanja/politike za suzbijanje dezinformacija u državama članicama EU iz 2022. godine navodi da dezinformacioni narativi u Sloveniji mogu poticati ili imati bliske veze sa vladom, što smanjuje šanse za uspješno rješavanje tog problema.⁵⁰ Industrija dezinformacija u Sloveniji je projekat privatno-javnog partnerstva koje koristi digitalne alate za proizvodnju, širenje i jačanje politički obojenih dezinformacija i dezinformacija koje pogrešno usmjeravaju pažnju javnosti i stvaraju nepovjerenje javnosti u nezavisne organe.⁵¹

U Sloveniji, teorije zavjere nijesu toliko često i eksplicitno istraživane i izučavane sve do pojave korona virusa. Teorije zavjere povezane sa pandemijom proizilazile su iz već uspostavljenih narativa i zavjera o velikoj i neposrednoj prijetnji po zdravlje i slobodu

čovječanstva za koju se vjerovalo da su je kreirale *zavjereničke zle sile*. Nakon što je u Sloveniji proglašena epidemija, u društvu su bila prisutna dva dijametralno suprotna narativa. Prema jednom, Covid-19 je samo grip, a drugi je da ta nova bolest najavljuje apokalipsu i konačnu transformaciju svijeta. Upravo te dvije paradigme uticale su na razvoj raznih tipova i podtipova teorija zavjere oko Covid-19. Prve teorije zavjere koje su odmah počele da kruže Slovenijom i koje su prenošene razgovorima, putem medija, društvenih mreža i mejlova bile su da virus dolazi iz laboratorije koji su američki vojnici donijeli u Kinu i da su oni odgovorni za njegovo dalje širenje. Istovremeno su širene i glasine da je Kina stvorila virus u laboratoriji i koristila ga kao biološko oružje, da su Sjedinjene Američke Države stvorile virus sa namjerom da unište kinesku ekonomiju, te da vlada želi da ograniči ljudska prava i uništi mala preduzeća, odnosno da sprovodi diktaturu. Krajnje je da je virus raširen radi hitne vještačke selekcije kako bi se smanjio broj starih ljudi i da će vakcine sadržati nadzorne čipove koje će vlade koristiti za kontrolu čovječanstva.⁵²

Ruska propaganda koja se širi posebno od početka njene agresije na Ukrajinu bila je prisutna i u Sloveniji. Ispitivanje Instituta za istraživanje mišljenja i marketinga u Francuskoj i inostranstvu (IFOP) iz aprila 2022. godine pokazalo je da 39% Slovenaca smatra da Rusija nije odgovorna za rat.⁵³ U Sloveniji su, kao i u državama Zapadnog Balkana, šireni proruski narativi da je Zapad krivac za rat i neuspjele pregovore, kao i da su naporci svih zapadnih službi usmjereni na eskalaciju sukoba i nasilnu promjenu vlasti u Rusiji kroz državni udar. Takođe su plasirane prokremaljske poruke o ukrajinskoj vojsci, odnosno njihovoj navodnoj borbenoj nesposobnosti, niskom moralu koji ukazuje da je vojska iscrpljena i da ne može da vodi ofanzivne akcije, ali i narativi da ukrajinska vojska predstavlja prijetnju civilnom stanovništvu. Uz omalovažavanje ukrajinske odbrane, ruska propagandna mreža plasirala je narrative kojima su veličana dostignuća i prednosti ruske armije.⁵⁴ Istraživanje EDMO je pokazalo da je u periodu od 20. do 26. marta 2024. godine mreža Portal Kombat, koju su otkrile francuske agencije a čiji je cilj širenje proruskih informacionih manipulacija i propagande posebno u susret izborima za EU, aktivirana između ostalih zemalja i u Sloveniji.⁵⁵

Predsjednica Slovenije Nataša Pirc Musar je tokom obraćanja u Ujedinjenim nacijama u septembru 2023. godine među četiri glavna problema koja utiču na složeni i promjenjivi svijet i društvo navela zamke digitalnog doba – društvene medije i vještačku inteligenciju. Ona je naglasila da su dezinformacije glavna prijetnja našeg vremena, ukazujući na sve složenije suprotstavljene narative.⁵⁶ Ipak, slovenački zakonodavni okvir ne uključuje posebne zakone u vezi sa dezinformacijama, već se srodnna pitanja tretiraju kroz Zakon o medijima i Kodeks novinarske etike. U Sloveniji postoji saglasnost medijskih radnika i civilnog sektora o potrebi za novom medijskom regulativom koja bi riješila problem širenja lažnih vijesti, jer ne postoji medijska politika i regulativa koja bi spriječila takve zloupotrebe medijskog prostora. Postojeći slovenački Zakon o medijima dozvoljava samo ispravku objavljenog medijskog sadržaja, ne rješavajući ono što se sada smatra širim problemom u društvu, a to je porast lažnih vijesti na internetu.⁵⁷ Upravo zbog tih i mnogih drugih problema, a nakon apela novinara i medijskih stručnjaka, otpočela je reforma medijskog zakonodavstva. Nacrt zakona predviđa brojne promjene i novine, a ona koja se posebno izdvaja tiče se vještačke inteligencije. Ukoliko takav zakon bude usvojen, Slovenija će postati jedna od prvih država koja je regulisala upotrebu

vještačke inteligencije u medijima. Njime će se zahtijevati da sadržaj u čijem kreiranju je korišćena generativna vještačka inteligencija bude na odgovarajući način označen. To bi, takođe, zahtijevalo i da mediji informišu publiku o načinu na koji koriste vještačku inteligenciju. Izričito bi bilo zabranjeno korišćenje dipfejka (deep fake), osim sa jasnom naznakom u humorističkim, satiričnim i/ili emisijama edukativnog karaktera za mlade, ukoliko je njihova svrha unapređenje medijske pismenosti.⁵⁸

Uprkos nerazvijenom zakonodavstvu, u Sloveniji postoje inicijative i projekti koji nastoje da se izbore sa dezinformacijama i ograniče njihov negativan uticaj. Dvije najaktivnije platforme za provjeru činjenica u Sloveniji su Razkrinkavanje.si i Ne/Ja – Razbijalka mitova, kojom upravlja Slovenska novinska agencija.⁵⁹

U Sloveniji je medijsko obrazovanje trenutno ograničeno na osnovne škole, gdje učenici imaju mogućnost da ga izaberu kao poseban predmet. Istovremeno, medijsko obrazovanje je uključeno u druge predmete u osnovnim i srednjim školama (Slovenački jezik, Zavičajno i građansko vaspitanje i etika i Sociologija). Slovenija nema koherentan dokument ili strategiju za mlade kada je riječ o medijskoj pismenosti i bezbjednosti korišćenja novih medija.⁶⁰

U početnoj strategiji razvoja medija do 2024. godine (Strategija razvoja medijev u Republici Sloveniji do leta 2024) postoji dio pod nazivom *Medijska pismenost* u kojem se navodi da su *medijska i digitalna pismenost dio obaveznih nastavnih planova i programa*. Prema toj strategiji, medijsko obrazovanje i digitalna pismenost treba da postanu obavezni predmeti, a da ne budu više samo izborni predmeti. Takođe, strategija predviđa uspostavljanje sistema osiguranja medijske pismenosti za odrasle korisnike. Zbog širokog prisustva medija ili veb-stranica koje prenose različite informacije i video sadržaje neophodno je osigurati da korisnici steknu odgovarajuće znanje i vještine za kritičko prihvatanje informacija, njihovo vrednovanje i aktivno oblikovanje odnosa prema svijetu, društvu i samima sebi u skladu sa razvojnim nivoima.⁶¹

Crna Gora

Crna Gora se, kao i ostatak svijeta, suočila sa porastom govora mržnje, propagande i dezinformacija, što je posljedica napretka tehnologije, uglavnom digitalnih medija i društvenih mreža. Demokratski deficiti, nepovjerenje u institucije sistema, politička nestabilnost i podijeljena medijska zajednica učinili su Crnu Goru posebno ranjivom na strano miješanje i manipulacije informacijama. Dodatno, istraživanja pokazuju da se Crna Gora, zajedno sa susjednim balkanskim zemljama, nalazi na dnu evropske liste kada je riječ o medijskoj pismenosti.⁶²

Medijsku scenu Crne Gore karakteriše djelovanje više različitih medija čije sadržaje i uređivačku politiku oblikuju političke i ideološke preferencije njihovih vlasnika koji su dominantno strani akteri. Iako je pluralizam medija poželjan u razvijenim demokratskim društvima, medijska raznolikost u Crnoj Gori doprinosi daljoj polarizaciji društva. Funtionisanje medija u sinergiji sa političkim subjektima, aktivistima i analitičarima ogleda se u snažnim kampanjama tokom važnih društveno-političkih dešavanja u Crnoj Gori. Istraživanje javnog mnjenja, koje je sproveo Digitalni forenzički centar 2024. godine, pokazalo je da 47.5% ispitanika smatra da mediji rade u interesu političkih struktura, 36.8% u interesu medijskih vlasnika, a svega 11.3% u interesu građana. Strani maligni uticaj putem medija predstavlja ozbiljan izazov za suverenitet Crne Gore, društvenu stabilnost i demokratske procese u zemlji. Medijske manipulacije i upliv stranih aktera u tu sferu može značajno uticati na integritet crnogorskog medijskog ambijenta, stvarajući konfuziju u javnosti i podrivajući njihovo povjerenje u ključne kanale informisanja.

Kao odgovor na rusku agresiju na Ukrajinu, Evropska unija je uvela sankcije Ruskoj Federaciji koje uključuju suspenziju emitovanja i licenci nekoliko propagandnih medija Kremlja.⁶³ Stoga je i Crna Gora, koja je kandidat za članstvo u EU, uskladila svoje postupke i suspendovala emitovanje Raša Tudej (Russia Today) i Sputnik.⁶⁴ Međutim,

to nije smanjilo obim ili uspjeh ruskih dezinformacionih kampanja u zemlji. Sankcije nijesu obuhvatile ključne propagandne kanale Kremlja u regionu, lokalne ogranke Sputnik Srbija i RT Balkan, niti ostale medije koji kontinuirano šire proruske narative i dezinformacije.

Srbija ima značajan upliv u medijskom prostoru Crne Gore kroz vlasništvo u njima. Interes kompanija iz Srbije koje kupuju crnogorske medije nije finansijske prirode, već je njihov cilj da ostvare određeni uticaj. Strani entiteti, dominantno srpski, kupovinom medija u Crnoj Gori, utičući na uređivačku politiku, ostvaruju kontrolu informacija koje se distribuiraju. Mediji u Crnoj Gori su, takođe, pod značajnim uticajem domaćih političkih struktura i aktera koji ih koriste za oblikovanje javnog mnjenja u skladu sa njihovom političkom agendom i usko-partijskim potrebama i interesima. Istraživanje javnog mnjenja pokazuje da se percepcije razlikuju u vezi sa motivima zbog kojih firme iz Srbije kupuju medije u Crnoj Gori. Većina građana/ki (44.1%) vjeruje da je glavni motiv širenje političkog uticaja, dok je manji procenat (22.2%) mišljenja da su motivisani prilikama za zaradu u Crnoj Gori. To potvrđuje tezu da kod srpskih firmi postoji politički kontekst prilikom kupovine medija, dok zarada ima manji značaj.

Dodatni izazov predstavlja činjenica da informacioni prostor Crne Gore nije određen državnim granicama, već se zbog odsustva jezičke barijere proteže na region. Osim što kao takvi predstavljaju ozbiljnu prijetnju održivosti crnogorskih medija, značajan broj njih je prepoznat kao glavni izvor dezinformacija u Crnoj Gori. Na listi medija koji prednjače u širenju dezinformacija i govora mržnje dominiraju tabloidi i televizije iz Srbije. U prilog tome govori podatak iz istraživanja DFC, da su tokom četiri godine monitoringa najčitaniji mediji iz Srbije u Crnoj Gori objavili 41.178 članaka o Crnoj Gori koji su najčešće bili upitnog kvaliteta.

Pored srpskih medija, meka moć Srbije i Rusije se ogleda i kroz agresivnu propagandu koja se ostvaruje putem medija koji nijesu izvorno srpski ili ruski, ali prate njihovu agendu. Takvi mediji u Crnoj Gori plasiraju dezinformacije i lažne vijesti, ali i narative kao suptilnije forme manipulacije koje su mnogo opasnije jer nijesu lako prepoznatljive. Takođe, lokalne političke elite koriste dezinformacije i narative kako bi ojačali svoju poziciju i/ili eliminisali političke protivnike.

Ključni narativi

Narativ je definisan kao otvoreni niz priča, događaja i ideja koje su utemeljene u vrijednostima i vjerovanjima na način da odgovaraju ciljanoj publici ili kao način na koji mediji prenose informacije o određenom događaju.

U Crnoj Gori, kao i u drugim državama, prisutnost emocionalnih narativa postaje sve uočljivija u politici, medijima i društvu uopšte. Identitetska pitanja, političke podjele i društvene tenzije često su plodno tlo za manipulativne narative koji podstiču emocije i jačaju polarizaciju.

Mete narativa u crnogorskim medijima su različite etničke ili vjerske grupe, politički i ideološki protivnici, civilni aktivisti, borci za ljudska prava, internacionalni akteri poput EU, NATO, SAD. Plasiranje takvog sadržaja intenzivira se u predizbornom periodu i prilikom usvajanja nekih važnih političkih odluka ili otvaranja pitanja koja dezintegrišu društvo, kao što je bio slučaj prilikom pristupanja Crne Gore u NATO ili usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti.

Manipulacije kroz narative mogu potisnuti kritičko razmišljanje među građanima, te dovesti do ograničavanja slobode izražavanja za one koji se ne slažu sa vladajućim narativima. To može rezultirati autocenzurom i gušenjem pluralizma mišljenja. Takođe, ukoliko se narativi koriste za podrivanje povjerenja u institucije, demokratske procese i pojedince, mogu nastupiti ozbiljne posljedice po demokratiju i vladavinu prava u Crnoj Gori.

Ključni narativi:

 Ugroženost srpstva – Narativ o ugroženosti sprstva zloupotrebljava se već 30 godina kao osnova za direktno miješanje Srbije u unutrašnje prilike zemalja u susjedstvu. Plasiraju se narativi da su srpski narod i Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori diskriminisani, a Srbi u Crnoj Gori obespravljeni.

 Vraćanje tradiciji, tradicionalnoj Crnoj Gori – Rusko-srpski narativ o očuvanju tradicije se koristi za otklon Crne Gore od Zapada i zapadnih vrijednosti. Kao alternativa se nude Srbija i Rusija koje treba da izvedu Crnu Goru na *pravi put*. Narativ koji u svojoj biti negira crnogorski zasebni identitet, baziran je na isticanju *tradicionalne duhovnosti crnogorskog društva* i urušavanju navodno *istorijskog srpskog karaktera Crne Gore*.

 Crna Gora ambasadoristan – Narativ da Crna Gora nije suverena zemlja, već da zapadne ambasade i strani centri moći uređuju unutrašnju i spoljnju politiku Crne Gore, jedan je od ključnih ruskih i srpskih dezinformacionih narativa.

Dva nacionalizma u Crnoj Gori – Narativ o crnogorskom nacionalizmu koristi se za relativizaciju srpskog nacionalizma u zemlji, za obračun sa političkim neistomisljenicima, ali i za promociju određenih političkih struktura koje se javnosti predstavljaju kao centar između dva etnonacionalna ekstrema.

Relativizacija malignog stranog uticaja - Veliki problem u Crnoj Gori predstavlja plasiranje narativa kojima se pokušava relativizovati pitanje stranog uticaja. Oni koji relativizuju maligni uticaj pokušavaju da zabrinutost zbog miješanja spoljnog fakto-ra poistovjeti sa nacionalizmom i ekstremizmom.

PODUDARNOST SA RUSKIM DEZINFORMACIONIM NARATIVIMA

Proruska i prosrpska propaganda koriste identičan podtekst za plasiranje dezinformacionih narativa. Ruska propaganda države Baltika i Ukrajinu, prikazuje kao tvorevine koje rehabilituju nacizam. Kroz selektivnu reinterpretaciju istorijskih događaja iz Drugog svjetskog rata ruski državni mediji su cijelokupno stanovništvo Baltika prikazivali kao kolaboracioniste nacista, a ne kao žrtve nacističke okupacije. Ključni narativi Sputnika su se sastojali u prikazivanju Letonije i Estonije kao nacističkih država koje su bile slobodne isključivo pod Sovjetskim savezom.

U Crnoj Gori prosrpski proksi mediji i analitičari Crnogorce i crnogorsku ideju nezavisnosti i obnove državnosti vezuju za ustašku Hrvatsku, odnosno za nacističku prošlost. U kontinuitetu su srpski proksiji ideju nezavisnosti Crne Gore, crnogorskih simbola i himne satanizovali kroz narativnu formu koja ih povezuje sa fašističkom ideologijom. Srpski istoričar i etnonacionalistički ideolog Aleksandar Raković napisao je i izdao knjigu *Crnogorski separatizam* u kojoj tvrdi⁶⁵ da se crnogorska samobitnost vezuje za ideju Nezavisne države Hrvatske (NDH). Potpredsjednik Vlade Srbije Aleksandar Vulin je 2020. godine, za vrijeme crkvenih litija, izjavio⁶⁶ da Đukanović radi ono što su nekada radile ustaše. Taj narativ su preuzeli prosrpski portali IN4S⁶⁷ i Borba i koristili u formiraju raznim dezinformacionim narativa o *crnogorskem ustaštvu*.

Dezinformacioni narativi iz Rusije prema Baltikui i Srbije prema Crnoj Gori eksplatišu pitanje ruskog, odnosno, srpskog jezika. Meta ruske propagande u Letoniji je ruskajezička zajednica koja čini 30% ukupne populacije Letonije. Ključni narativ koji rусki proksi mediji eksplatišu je da se ugnjetava ruska jezička zajednica ili da se sprovodi lingvistički genocid nad Rusima. Prosrpski proksi akteri, političari i mediji u Crnoj Gori godinama su katalisali narativ o ugroženom⁶⁸ srpskom jeziku i zabranjenoj⁶⁹ srpskog jezika i ciriličnog pisma.

Uspješnost ruskih dezinformacija

Hibridno djelovanje Rusije i njeno miješanje u unutrašnje prilike drugih država najizraženije je putem manipulacija informacijama. Intenzitet ruskih dezinformacija, kao i njihov maligni uticaj na demokratske procese značajno je intenziviran od početka ruske agresije na Ukrajinu. Iako postoji prostor za optimizam u pogledu zajedničkih npora za suzbijanje ruskih dezinformacija, ima i mnogo pokazatelja da uticaj Kremlja na zapadna društva, uključujući i crnogorsko, u značajnoj mjeri oblikuje javni diskurs i percepciju građana.

Crna Gora je u kontinuitetu izložena ruskoj propagandi i manipulacijama koje se šire različitim kanalima koji uključuju: političke partije, lokalne i regionalne medije, vjerske organizacije i krajnje desničarske grupe. Cilj ruskih dezinformacionih kampanja u regionu Zapadnog Balkana, pa i u Crnoj Gori, je podrivanje institucija, produbljivanje društvene polarizacije i zaustavljanje evropskih integracija.

Crnogorsko društvo je u periodu pristupanja Crne Gore NATO savezu konstantno bilo izloženo ruskoj propagandi s ciljem zaustavljanja procesa pristupanja Alijansi. Dezinfomacione kampanje nastavljene su i nakon ulaska Crne Gore u NATO. Ruske vlasti imaju identičan odnos i kada su u pitanju EU integracije Crne Gore. To je nedvosmisleno potvrdio ambasador Ruske Federacije u Crnoj Gori Vladislav Maslenikov kazavši da širenje EU na Balkan znači uvlačenje zemalja regiona u konfrontaciju sa Rusijom.⁷⁰

Indikatori uspješnosti

Hibridni centar izvrsnosti iz Helsinkija je identifikovao tri ključna indikatora za procjenu uticaja savremenih kampanja dezinformacija Kremlja:

- ponavljanje narativa,
- njihov uticaj na javno ponašanje
- i uvide dobijene iz anketa javnog mnjenja.⁷¹

Narativi i dezinformacije koje ponavljaju različiti društveni lideri ili medijske kuće služe kao koristan pokazatelj uticaja informacionih kampanja Kremlja. To se posebno odnosi na širenje narativa izvan izvora koji dolaze direktno iz Kremlja, jer se tada percipiraju kao vjerodostojni i legitimni.

Psihološki princip efekat *iluzione istine* sugerije da se konzistentnim ponavljanjem određenih narativa kroz različite kanale komunikacija može postići da oni postepeno steknu kredibilitet i budu prihvaćeni od ciljane publike.⁷² Naučna istraživanja sugerisu da se taj fenomen dešava zato što ljudi imaju tendenciju da povezuju već poznate narative sa istinitošću. Postepenim širenjem kroz društveni diskurs, narativi Kremlja mogu preoblikovati percepciju, generisati konsenzus i manipulisati mišljenjima.

Ponavljanje dezinformacija u nastupima uticajnih javnih ličnosti sugerije da su oni uspješno prodri u informacioni prostor. Ako uticajne osobe podržavaju ili promovišu takve narative, to se može smatrati indikacijom da ih šira publika percipira kao legitimate i vjerodostojne. Kada oni ponavljaju narative Kremlja, to pojačava doseg i vjero-

dostojnost dezinformacija, budući da njihove riječi imaju težinu i često su prihvачene u ciljnim grupama.

Ponavljanje prokremaljskih dezinformacija u nastupima političkih aktera je čest slučaj u Sjedinjenim Američkim Državama. Kongresmenka iz Džordžije Maržori Tejlor Grin je na platformi Iks (X), na kojoj ima 3.1 miliona pratilaca, ponavljala neke od ključnih dezinformacija Kremlja. Jedna od teza je da *NATO snabdijeva neonaciste u Ukrajini moćnim oružjem i opsežnom obukom o tome kako da ga koriste*.⁷³ Takođe, bivši savjetnik za trgovinu Bijele kuće u administraciji Donalda Trampa, Piter Navaro pojavio se u konzervativnoj talk show emisiji gdje je tvrdio da *Ukrajina nije baš država*.⁷⁴ Osim političara, nekoliko američkih medijskih ličnosti koje pripadaju krajnjoj desnici, je širilo proruske dezinformacije. Među njima se posebno isticao Taker Karlson u redovnom promovisanju perspektiva Kremlja o ratu u Ukrajini.

Brojni su primjeri ruskih dezinformacionih narativa koje su širili politički lideri u Evropi. Premijer Mađarske Viktor Orban dovodio je u pitanje suverenitet Ukrajine. Njemački političar Štefen Kotre iz desničarske partije Alternativa za Njemačku (AFD) je tokom 2022. godine pozivao na parlamentarnu istragu o navodnom biološkom oružju u Ukrajini.⁷⁵

I u Crnoj Gori ima političkih lidera koji direktno šire ruske narative. Sadašnji predsjednik Skupštine Crne Gore Andrija Mandić je u julu 2022. godine rusku agresiju na Ukrajinu nazvao specijalnom vojnom operacijom.⁷⁶ Mandićeve partiskske kolege i koalicioni partneri, koji su dio aktuelne vladajuće većine u Parlamentu, često su širili ruske dezinformacione narative. Posebno se ističe zloupotreba pitanja Kosova u cilju relativizacije ruske agresije na Ukrajinu, narativ o neisplativosti uvođenja sankcija Rusiji, kao i teza da je Crna Gora *ambasadoristan*, odnosno da nije suverena zemlja. Sve to su narativi koje ruska propagandna mašinerija u kontinuitetu koristi na prostoru Zapadnog Balkana.

Ponavljanje narativa kroz medije takođe je jasan pokazatelj uticaja dezinformacija. Kremlj je razvio široku mrežu propagandnih kanala na Zapadnom Balkanu. Uz dva državna medija Sputnik Srbija i RT Balkan, rusku propagandu šire i beogradski tabloidi koje kontroliše vlast u Srbiji (a koji imaju značajnu čitanost u Crnoj Gori) kao i pojedini lokalni mediji iz Crne Gore. Najistaknutiji među njima su IN4S, Borba i Aloonline.me koji u kontinuitetu preuzimaju i šire ruske dezinformacione narative.

Prerada narativa Kremlja preko medija koji nijesu povezani sa Moskvom jasan je pokazatelj uticaja, jer su dezinformacioni narativi prihvачeni kao dovoljno legitimni ili vjerodstojni da budu reprodukovani u tim medijima. Istraživanja su pokazala da zapadni medijski izvori ponekad mogu ponavljati narative koje propagira Kremlj kroz recikliranje sadržaja iz drugih medijskih izvora, bez pravilne provjere činjenica. Takve novinarske prakse postale su uobičajene u sve bržem medijskom okruženju, gdje novinari pokušavaju da se nose sa ogromnim protokom informacija.

Ilustrativan primjer takvog djelovanja je Radio televizija Crne Gore (RTCG) koja je u više navrata širila proruske narative i dezinformacije. Portal RTCG bez kritičkog osvrta preuzima informacije iz ruskih medijskih izvora. Dezinformacija koja je bila dio ruske propagande uoči agresije na Ukrajinu objavljena je na portalu Javnog servisa. Tako je u januaru 2022. godine portal objavio da su Ukrajinci napali Lugansku Republiku, legitimisući u tekstu otcjepljenje proruske samoproglašene Nacionalne Republike

Lugansk.⁷⁷ Urednik spoljno-političke redakcije Radija Crne Gore Slaviša Đorđević je u emisiji *Jutro* na TV Prva ocijenio sukob u Ukrajini kao *proxy posrednički rat dvije velike imperije, Rusije i SAD, koji se preliva preko evropskog prostora*. I novinar Radija Crne Gore Sanjin Vešović je u emisiji *Link* dovodio u pitanje Rezoluciju izglasano u Crnogorskom parlamentu, kojom se osuđuje napad Rusije na Ukrajinu, naglašavajući ekonomsku neisplativost uvođenja sankcija Rusiji.⁷⁸

Od početka rata u Ukrajini, jedan od ključnih narativa koje Rusija koristi na Balkanu je pitanje nezavisnosti Kosova. Posebno se ističu manipulacije vezane za NATO bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine. Dvadesetpeta godišnjica NATO intervencije u SRJ bila je povod za intenziviranje sveobuhvatne antizapadne i antiNATO kampanje. Ključne manipulacije u okviru te kampanje odnosile su se na naziv operacije i broj žrtava NATO intervencije. Tako je u *Dnevniku RTCG* 24. marta 2024. godine, povođom godišnjice NATO intervencije, saopšteno da se žrtve *bombardovanja broje hiljada*. Istog dana, u emisiji *Ljudi i događaji* na RTCG plasirana je dezinformacija da je NATO kampanja nosila ime *Milosrdni anđeo*, kao i da je u vazdušnim napadima poginulo više od 1.000 ljudi, a nekoliko hiljada ranjeno.⁷⁹ Zvanični naziv vazdušne operacije NATO snaga je *Operacija saveznička sila (Operation Allied Force)*. Autor sintagme *Milosrdni anđeo* i dalje je nepoznat, ali se prepostavlja da je kreirana u Srbiji radi lakše mobilizacije za borbu protiv NATO. Jedini egzaktni podaci u javnosti su oni koje je utvrdio i objavio Fond za humanitarno pravo iz Beograda i Fond za humanitarno pravo Kosova. Oni pokazuju da je u periodu od 24. marta do 10. juna 1999. godine život izgubilo 756 ljudi, od čega 452 civila i 304 vojnika ili policajca.

RTCG VESTI EURO2024 SPORT HRONIKA KULTURA MAGAZIN KOLUMNЕ TV RADIO SHQIP

AMBASADOR RUSKE I SJEĐUĆA UN
Bocan Harčenko očekuje da sjutra ipak bude održana sjednica UN o bombardovanju SR Jugoslavije

KREMLJ
Rusija spremna na prekid vatre, Ukrajina nije

PROGLASIO POSLEDU
Putin: Niko nije uspio da nas uplaši, Rusija će postati jača

KREMLJ
Peskov: Nema potrebe bojati se Putina

MEDVEDEV PREDLOŽIO MIROVNI PLAN
"Kijev da prizna poraz i ujedini se sa Rusijom"

LAVROV
EU je postala vojno-ekonomski dodatak NATO

MOŠKVA TVRDI
"SAD planira da se umiješa u ruske izbore i smanji izlaznost"

DAJKOVIĆ POZNA
"Ambasadorka SAD-a da se konačno izvini zbog NATO bombardovanja"

KONAC
U NATO bombardovanju sila prava zamjenjena je pravom sile

UPUTLJENOTU
Rusija zatražila od Njemačke da zvanično prizna opsadu Lenjingrada kao čin genocida

UPUTLJENOTU
"NATO bombardovanje Jugoslavije ogromna tragedija"

Ruski predsednik Vladimir Putin tvrdio je da je NATO bombardovanje 1999. ogromna tragedija i akcija koju je moguće samo osuditi, a da su hipoteze o eventualnom drugačijem radnju moguća u Jugoslaviji, sa nekim drugačijim vlastitim u Moskvi i beskorisno.

Putin (Foto: Dado Ruvic/Media Masters, Squint, Kremlin Pool Photo via AP)

Članci sa portala RTCG

Zaobilaženje EU sankcija

Uprkos činjenici da se u maju 2022. godine Crna Gora pridružila sankcijama EU protiv Rusije, te da je Agencija za elektronske medije (AEM) zabranila emitovanje Raša Tudej i Sputnika, ruski propagandni i maligni narativi i dalje su prisutni u informacionom prostoru.

Gost Gradske TV 25. maja 2024. godine bio je ambasador Ruske federacije u Crnoj Gori Vladislav Maslenikov. On je gostovanje u emisiji *Diplomatska priča* iskoristio za plasiranje antizapadnih i antiNATO stavova, koristeći se emocionalnim manipulacijama vezanim za NATO intervenciju na SRJ 1999. godine. Paradoksalno je da je Maslenikov govorio o EU integracijama Crne Gore plasirajući tezu da SAD ne podržavaju iskreno njen evropski put, već zato što je sa Bregzitom Vašington izgubio svoj najvažniji mehanizam da se miješa u evropske poslove. Nakon smjene vlasti u Glavnom gradu 2023. godine i dolaskom prosrpskih proksija na vlast, promijenjen je i savjet RTV Gradska. Dolaskom v.d. izvršnog direktora Vladimira Otaševića promijenjena je i uređivačka politika.

Maslenikov je 27. maja 2024. godine dobio prostor u dnevnom listu Dan. Povodom obilježavanja godišnjice ubistva glavnog i odgovornog urednika Dana Duška Jovanovića, on je u video izjavi naglasio da je to tužan dan za slobodu govora i slobodu medija u Crnoj Gori. Indikativno je da se ambasada Rusije bavi slobodom medija imajući u vidu da je od dolaska Vladimira Putina na vlast u Rusiji ubijeno 19 novinara koji su se bavili pitanjima ljudskih prava i sloboda, a niti jedno ubistvo nije rasvijetljeno.

U aprilu 2023. godine Maslenikov je, gostujući na TV Adria, izjavio da se protiv Rusije vodi hibridni i informacioni rat, plasirajući narativ o unaprijed pripremljenom scenaru za rat. TV Adria je nakon ruske agresije na Ukrajinu propagirala dezinformacioni narativ da se Donbas brani putem specijalne vojne operacije.

Iako su ruski državni mediji pod sankcijama EU, a ambasadori Ruske Federacije u diplomatskoj izolaciji, Vladislav Maslenikov konstantno dobija prostor u crnogorskim medijima putem kojih plasira maligne narative i manipuliše emocijama. Omogućavanjem gostovanja ruskom ambasadoru, mediji pod plaštrom medijskih sloboda prikazuju Rusiju ne kao agresora na Ukrajinu, već kao jednu stranu u ratnom sukobu.

TV Happy – jedinstven slučaj u Evropi

Eklatantan primjer širenja prokremljanske i ratnohuškačke propagande je srpska televizija Hepi (Happy) koja je dostupna u Crnoj Gori. Nakon početka ruske agresije na Ukrajinu 2022. godine, ta televizija je krenula sa svakodnevnim emitovanjem emisije *Aktuelnosti* koja veliča ruske ratne pohode na Ukrajinu. Komentatori i gosti emisije glorifikuju rusko naoružanje, prikazuju Ukrajince kao naciste, a agresiju na Ukrajinu kao oslobođilački rat. Čest gost emisije iz Crne Gore je ratni izvještač proruskog propagandnog portala IN4S Igor Damjanović. Savjet Agencije za elektronske medije (SAEM) je 2020. godine ograničio na tri mjeseca prikazivanje emisija televizije Hepi: *Dobro jutro Srbijo*, *Ćirilica* i *Posle ručka* zbog govora mržnje, netrpeljivosti i diskriminacije Crnogoraca.

Istraživanja javnog mnjenja

Podaci iz anketa javnog mnjenja mogu biti jedan od najjasnijih i najpristupačnijih načina za procjenu uticaja savremenih kampanja dezinformacija Kremlja, jer pružaju jednostavne, lako dostupne podatke, kao i kvantifikacije o rasprostranjenosti različitih uvjerenja među populacijom. Podrška za lažne narative Kremlja u evropskim zemljama dostigla je visok nivo.

Istraživanja na evropskom nivou su pokazala da u Grčkoj 43%, u Mađarskoj 28% a u Italiji 26% ispitanika vjeruje u lažne narative Kremlja koji opravdavaju rusku invaziju na Ukrajinu.⁸⁰

Studija Francuskog instituta za istraživanja javnog mnjenja je pokazala da je 28% francuskih ispitanika bilo mišljenja da je *ruska vojna intervencija u Ukrajini podržana od strane ruskojezičnih Ukrajinaca koji su željeli da se oslobole progona kojem su ih izložile ukrajinske vlasti.*⁸¹

Srbija je još jedna zemlja u kojoj su dokazi o uticaju dezinformacija Kremlja posebno vidljivi u podacima anketa. U istraživanju koje je sproveo beogradski istraživački centar CTRA tokom jeseni 2022. godine, 64% ispitanika navelo je da vjeruju da su zapadni akteri primarno odgovorni za rat u Ukrajini, a samo je 15% ispitanika koji su tu odgovornost pripisali Rusiji.⁸²

DFC istraživanje javnog mnjenja koje je tretiralo strane uticaje u Crnoj Gori pokazalo je da 53 odsto anketiranih smatra da Alijansa ima uglavnom ili veoma negativan uticaj u Crnoj Gori. Takođe, većina njih, 58,2% smatra da SAD imaju negativan uticaj. Istraživanje je pokazalo da preko 30% građana smatra da su NATO i SAD bezbjednosne prijetnje Crnoj Gori, dok je 25% kazalo da je Rusija bezbjednosna prijetnja Crnoj Gori.

NEGATIVAN uticaj u Crnoj Gori

BEZBJEDONOSNE PRIJETNJE u Crnoj Gori

Kada je u pitanju Crna Gora, istraživanje objavljeno u januaru 2024. godine je pokazalo da 42,7% građana vjeruje da Rusija vodi borbu protiv nacizma u Ukrajini, a oko četvrtine (27,6%) ne zna da li je to istina ili laž. Iako 80% crnogorskih građana podržava članstvo Crne Gore u EU, istovremeno 53,8% vjeruje da EU i zapadne zemlje aktivno promovišu promjene tradicionalnih vrijednosti i nameću devijantno ponašanje.⁸³

Istraživanje agencije DeFacto koje je obuhvatilo isključivo mlade u Crnoj Gori pokazalo je da 33,6% mladih vjeruje da su Sjedinjene Američke Države odgovorne za rat u Ukrajini, dok je 27,1% odgovorilo da je za njega kriva Rusija. Navedeno je da 16,8% ispitanika vidi Ukrajinu kao krivca za rat.

Izvještaj generalnog sekretara NATO iz marta 2024. godine ukazuje da bi 44% crnogorskih građana glasalo za izlazak iz Alijanse, što je 12% više u odnosu na podatke iz prošlogodišnjeg izvještaja.⁸⁴

Ponašanje u društvu

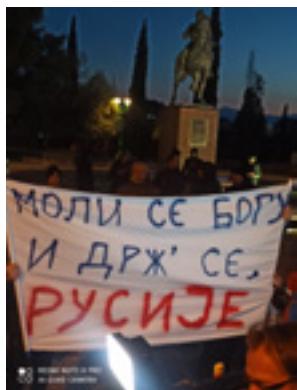
Definitivan način da se prikaže stepen uticaja dezinformacija Kremlja jeste analiza ponašanja građana, odnosno, događaja i incidenata koji pokazuju da narativi Kremlja imaju značajan uticaj na javnost.

Nakon ruske agresije na Ukrajinu u Crnoj Gori je organizovano nekoliko skupova podrške Ruskoj Federaciji sa srpskim, ruskim i četničkim zastavama, uz poruke da je *Rusija pravednik u ratu koji vodi u Ukrajini*, te da je *Zapad glavni krivac za taj rat*. Skupovima su prisustvovali i članovi lokalnog ogranka Noćnih vukova, Ravnogorskog pokreta, ali i članovi pravoslavnih bratstava. Skandiranjem Rusiji i Putinu, te pjesmama o srpskom Kosovu, pripadnici desničarskih nacionalnih srpsko-ruskih organizacija su dali podršku Rusiji u ratu protiv Ukrajine.

Osim zbivanja na crnogorskoj političkoj sceni, i regionalna dešavanja su čest okidač za aktiviranje i djelovanje krajnje desničarskih organizacija i pojedinaca. Događaji na Kosovu u maju i oktobru 2023. godine su to potvrdili. Nakon incidenta u Zvečanu (u maju te godine) u Crnoj Gori i Srbiji je održan niz protesta podrške srpskom narodu na Kosovu, koji su uglavnom imali antiNATO i antiEU karakter. Tradicionalno, u Crnoj Gori takvi skupovi se održavaju uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve i aktivno učešće sveštenika, proruskih i prosrpskih političkih partija i medija.

U organizaciji Miholjskog zbora u Tivtu je 2. juna 2023. godine organizovan skup podrške Srbima na Kosovu. Protest je bio internacionalnog karaktera i istovremeno se održavao u Beogradu i u italijanskom gradu Veroni. Osim podrške Srbima na Kosovu, protesti su imali jasnou antiNATO i antiEU konotaciju. Protest u Veroni organizovali su Srbi iz Italije i organizacija Verona za slobodu (*Verona per la libertà*). Na kraju protesta u Veroni isciđepana je i zapaljena NATO zastava.

Verona per la libertà je organizacija čije se djelovanje zasniva na antiglobalizmu, teorijama zavjere o vakcinama i 5G mreži. Takođe, na skupovima koje organizuje, najčešće su vidljive poruke koje se u potpunosti podudaraju sa propagandom Kremlja. Uz to je *Verona per la libertà* u saradnji sa ruskim organizacijama u Italiji organizovala nekoliko protesta podrške ruskoj agresiji.⁸⁵

KOSOVO CUORE DELLA SERBIA E DELL'EUROPA
Basta violenze sul Popolo Serbo!
VERONA 2 GIUGNO
ORE 19 PIAZZA BRA
Insieme agli amici Serbi in Italia con collegamenti da Belgrado e altre città

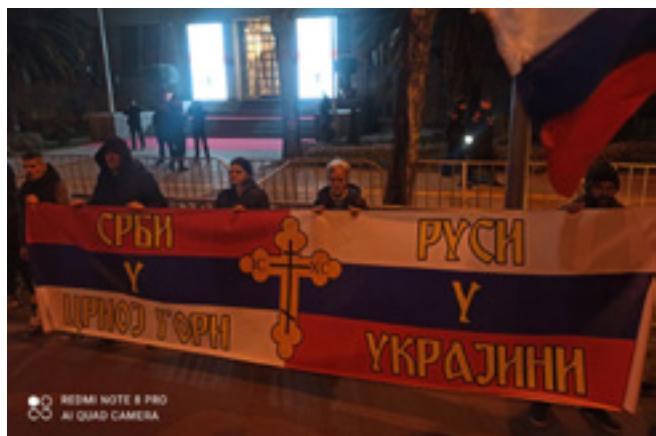

КОСОВО ЈЕ СРЦЕ СРБИЈЕ И ЕВРОПЕ
Стоп насиљу над српским народом!
ВЕРОНА 2. ЈУНА
19.00Ч ТРГ БРА
Заједно са српским пријатељима из Италије и директним учешћем са склопа из Београда и других градова

ORE 20 VERONA P.ZZA BRA
Intervengono:
IRINA SOKOLOVA ass. cult. Toscana Russia,
ELISEO BERTOLASI stampa estera e reporter,
GAIA FUSAI avvocato, PIETRO MINUTE
studente, VIDOSLAV CETOJEVIC ass. Koreni.

Na Fejsbuk stranici te organizacije objavljene su fotografije sa okupljanja povodom godišnjice NATO bombardovanja SRJ iz Tivta i Beograda.⁸⁶ Pomen u Tivtu 24. marta 2023. godine održao je episkop Eparhije budimljansko-nikšićke Metodije, a prisustvovali su: sekretar Eparhije Mijajlo Backović, predsjednik opštine Tivat Željko Komnenović, predsjednik Miholjskog zbora Zdravko Nišavić i ambasador Rusije u Crnoj Gori Vladislav Maslenikov.⁸⁷

Sedam dana nakon toga održan je novi antiNATO i antiEU protest u tri grada Verona-Tivat-Beograd. Ključne poruke sa protesta bile su da su NATO i EU zločinačke organizacije koje su izazvale sukob u Ukrajni i da je cilj instruiranog režima u Ukrajini da potroši pravoslavni narod. Simoblično, na kraju protesta su pocijepane NATO i EU zastave.⁸⁸

Indikativno je da Rusija koristi svaki vid nezadovoljstva ili nestabilnosti širom Evrope da posjeđe dezinformacije i propagandu u kontekstu rata u Ukrajini. NATO bombardovanje i dešavanja na Kosovu su najprikladniji primjer. Rusija uz pomoć vjerskih organizacija i krajnje desničarskih grupa pokušava da utiče na percepciju građana u zemljama koje već jesu ili pretenduju da budu članice EU i NATO.

Zakonodavni okvir

Crna Gora nema bilo kakav strateški okvir za borbu protiv stranog uticaja, ali je problem dezinformacija prvi put adresirala 2023. godine u *Medijskoj strategiji 2023-2027*.⁸⁹ Dok državne institucije godinama pokazuju pasivnost i nezainteresovanost za sveprisutni problem stranog miješanja, građanima je sve teže da uoče medijske manipulacije i razlikuju dezinformacije od istinitih vijesti.

Pravna borba protiv dezinformacija izaziva zabrinutost zbog cenzure medija i slobode govora. Zabrana dezinformacija i represija mogu u najboljem slučaju biti neučinkoviti, a u najgorem kontraproduktivni. U zemljama koje su u procesu demokratizacije sa slabim institucijama i deficitom demokratije, kao što je Crna Gora, pravni okvir koji omogućava medijsku kontrolu u borbu protiv dezinformacija može se olako zloupotrijebiti.

Jačanje pravnog okvira u smislu poboljšanja transparentnosti digitalnog informacijskog ekosistema je esencijalno za Crnu Goru. Dugo pripremani Zakon o medijima koji je usvojen u junu 2024. godine unaprijedio je upravo taj segment. Zakon predviđa da je osnivač medija ili lice koje on ovlasti dužno da u roku od 30 dana od dana osnivanja medija podnese prijavu za upis medija u evidenciju medija. Evidencija je javno dostupna i sadrži pregled podataka koji uključuje sjedište medija, ovlašćeno lice, organe upravljanja, ime i prezime glavnog i odgovornog urednika i druge informacije. Takođe zakon propisuje da je osnivač medija dužan da na jednostavan, neposredan i stalan način objavi podatke o vlasničkoj strukturi. Zakon predviđa i novčane kazne za medije koje ne sprovode te odredbe.

Međutim, zakonom nijesu jasno definisane posljedice za medije koji odbijaju da se evidentiraju, kao i na koji način će se utvrđivati odgovornost za kršenja zakona. Prema informacijama koje je DFC dobio od nadležnih institucija, te pojedinosti će se regulisati podzakonskim aktima, kao i izmjenama i dopunama zakona predviđenim planom za jesen 2024. godine. Neophodno je zakonom propisati preciznu normu kojom se onemoćuje rad medija koji nisu upisani u evidenciju medija.⁹⁰

Problematičan je i period od 30 dana koji je dat medijima da se upišu u evidenciju. Internetske publikacije (onlajn portali), posebno one koje su kreirane za ciljano plarisanje dezinformacija tokom predizbornih kampanja, mogu neometano djelovati mjesec dana, a nakon toga, kao što se to najčešće dešava, budu ugašeni bez utvrđivanja odgovornosti za kršenje zakona. Takve primjere DFC je zabilježio tokom lokalnih izbora u Nikšiću. Zbog toga je nepohodno borbu protiv dezinformacija precizno normirati u Zakonu o medijima.

Direktorat za medije je nadležan za praćenje rada onlajn portala, ali je upitno da li Direktorat ima kapacitete i resurse da u kontinuitetu i efikasno prati sve portale u Crnoj Gori. Stoga je neophodno nadležnost nad portalima prenijeti na Agenciju za elektronske medije jer raspolaže sa više alata i resursa za bavljanje tim aktivnostima.

Novi Zakon o medijima je takođe unaprijedio segment finsansiranja medija iz javnih sredstava. Mediji koji nijesu evidentirani, nemaju vid samoregulacije ili ne poštuju zakon ne mogu računati na finansijsku podršku iz javnih sredstava. To će onemogućuti portale poput IN4S da dobiju sredstva iz državnih kompanija, kao što je bio slučaj do sada.

Bolja samoregulacija medija svakako je jedno od ključnih rješenja jer pruža mehanizme ili alate za borbu protiv lažnih vijesti, dok istovremeno osigurava zaštitu od cenzure. Novim zakonom država podstiče medije u Crnoj Gori, bez obzira na format, da uspostave mehanizme samoregulacije ili da se pridruže postojećim, kako bi osigurali veću profesionalnost u izvještavanju. Istovremeno, neophodno je podizati svijest crnogorskih građana i ohrabriti ih da prijave kršenja Kodeksa samoregulativnim mehanizmima.

Zakon o medijima ne obavezuje medijske izdavače registrovane u medijskoj evidenciji da moraju imati neki oblik mehanizma samoregulacije. Međutim, Zakon propisuje da medijski izdavači koji nemaju uspostavljen mehanizam samoregulacije – interni ili eksterni – ne mogu primati sredstva iz javnih izvora. Trenutna samoregulacija medija u Crnoj Gori oslanja se na Kodeks novinara Crne Gore koji svi mediji prihvataju. Međutim, nova istraživanja pokazuju da je Kodeks *zastario i ne usmjerava medije kako da se nose sa izazovima u digitalnom okruženju, kao što su moderiranje sadržaja i upravljanje društvenim mrežama, borba protiv dezinformacija, provjera istinitosti u reklamnom sadržaju i mnoga druga pitanja*.⁹¹

Crnoj Gori je neophodna strategija za borbu protiv stranog malignog uticaja i dezinformacija, kao i posebno tijelo, po uzoru na švedsku Agenciju za psihološku odbranu, koje će se baviti tim pitanjem. Usvojena medijska strategija predviđa formiranje tijela za borbu protiv dezinformacija, govora mržnje i nasilja na internetu - Mrežu za borbu protiv dezinformacija, čiji bi članovi bili predstavnici univerziteta, medija, nevladinih organizacija, policije, tužilaštva, sudova i nadležnog ministarstva. U pitanju je pozitivna inicijativa koja se mora realizovati u što skorijem roku.

Neophodno je ugraditi u pravni sistem Crne Gore sve relevantne evropske akte koji regulišu rad društvenih mreža i drugih platformi za distribuciju digitalnog sadržaja, iako naša zemlja još nije članica EU. Pravnim okvirom treba razmotriti prisustvo medijskih izdanja na platformama kao što je Jutjub (YouTube). Jutarnji programi televizija Pink i Hepi (Happy) iz Srbije zabranjeni su za emitovanje tri mjeseca zbog kontinuiranih de-

zinformacija i govora mržnje usmjerenih protiv građana/ki Crne Gore.⁹² Kablovski operatori su se pridržavali odluke regulatora, međutim, oba programa su i dalje mogla biti praćena na društvenim mrežama i Jutjub (YouTube) kanalu televizije. To zahtijeva posebnu pažnju, s obzirom da sve veći broj mladih koristi onlajn platforme kao sredstvo informisanja.

Još jedan aspekt problema koji se nedovoljno razmatra je razvoj vještačke inteligencije (AI). Kvalitet sadržaja koji AI može proizvesti teško je prepoznati i razlikovati produkcije koje su rezultat ljudske inteligencije, posebno kada je riječ o tekstualnom sadržaju. Rješenja zasnovana na tehnologijama generativne AI već omogućavaju proizvodnju značajne količine audio, video, foto i tekstualnog sadržaja koji je veoma teško detektovati. Crna Gora mora brzo djelovati i pratiti propise EU u tom području.

Konačno, za borbu protiv dezinformacija od vitalnog je značaja unaprijediti nivo medijske pismenosti u društvu jer ima ključnu ulogu u toj misiji. Učenici osnovnih škola u Crnoj Gori su u školskoj 2023/2024. godini izučavali medijsku pismenost kao izborni predmet.⁹³ U prethodnom periodu medijska pismenost je bila zastupljena kao izborni predmet samo u srednjim školama. Neophodno je ugraditi koncept medijske pismenosti (uskladen sa politikom EU) u propise/zakone koji regulišu medije.

Efikasna borba protiv stranog uticaja i dezinformacija, uz istovremeno osiguranje zaštite slobode izražavanja, zahtijeva sveobuhvatan multidimenzionalan pristup koji uključuje pravne okvire, javnu svijest i saradnju između različitih aktera, ali prvenstveno političku volju i predan rad državnih institucija.

Zaključak

Evropska unija se suočava s rastućim izazovima stranog uticaja i dezinformacija, što je postalo ključno pitanje za održavanje stabilnosti i demokratskih vrijednosti unutar nje. U posljednjih nekoliko godina EU je prepoznala potrebu za sveobuhvatnim pristupom u borbi protiv tih prijetnji koje dolaze uglavnom iz trećih zemalja, koje pokušavaju da destabilizuju politički poredak i utiču na javno mnjenje. EU je u borbi protiv dezinformacija primijenila holistički pristup koji uključuje tehnološke, pravne i političke instrumente, kao i snažnu međunarodnu saradnju.

Iako je EU u značajnoj mjeri posvećena pitanjima stranog miješanja i manipulacija informacijama, zemlje članice su razvile sopstvene mehanizme koji na adekvatan način služe u borbi protiv dezinformacija i stranog uticaja, a koji su prilagođeni društveno-političkoj situaciji unutar zemalja.

Uprkos konstantnoj izloženosti stranim uticajima i dezinformacijama, posebno onim iz Rusije, zemlje poput Finske, Estonije, Letonije i Švedske pokazale su visok stepen otpornosti na prijetnje. Te zemlje se ističu po uspostavljanju brojnih mehanizama koji uključuju jaku regulativu, stratešku komunikaciju i naglašen fokus na medijsku pismenost. Ključnu ulogu u procesu imaju državne institucije koje predvode tu borbu. Uvedeni mehanizmi, kombinovani sa transparentnim radom nadzornih tijela i aktivnim uključivanjem građana, omogućili su navedenim zemljama da uspješno smanje uticaj stranih dezinformacijskih kampanja.

Osnova ruskih dezinformacionih narativa identična je u svim regijama Evrope, uključujući i Zapadni Balkan. Međutim, region je pokazao najmanji stepen otpornosti pa Putinov režim već godinama u značajnoj mjeri opstruiše demokratizaciju zemalja ZB i njihove euroatlantske integracije.

Uspjeh ruskih dezinformacija u Crnoj Gori je itekako vidan. Iako je članica NATO i percipirana kao naredna članica EU, Crna Gora je pokazala nizak stepen otpornosti na strano miješanje, posebno ono koje dolazi iz Rusije i Srbije.

Razlog tome je prvenstveno što Crnoj Gori nedostaje politička volja i institucionalno djelovanje u borbi protiv stranog miješanja i manipulacija informacijama. Dodatan izazov predstavlja djelovanje političkih elita koje u kontinuitetu relativizuju ili ignoriraju problem stranog uticaja. A pojedine političke strukture na vlasti u Crnoj Gori su dio kanala uticaja trećih strana.

Crnoj Gori nedostaju i jasna strategija i adekvatan zakonski okvir koji će obezbijediti osnovne uslove za uspešnu borbu protiv malignih uticaja. Uz to, potreban je jači institucionalni pristup i širi format koji uključuje međusektorsku saradnju svih društvenih aktera koji teže daljoj demokratizaciji crnogorskog društva.

Međutim, svi zakoni, strategije, mjere i preporuke su apsurdni bez političke volje da se djeluje u skladu sa njima. Bez implementacije zakona, što je bio najveći problem u Crnoj Gori, čak i dobar pravni okvir ne bi doprinio borbi protiv strane informacione manipulacije i uplitanja.

Reference

¹ EU vs DiSiINFO, About, Dostupno na: <https://euvsdisinfo.eu/about/>

² Joint communication to the European Parliament, the European Council, the council, the European Economic and Social Committee and the committee of the regions Action Plan against Disinformation, 05.12.2018, High Representative of the Union for Foreign Affairs and security policy, European Commission, Dostupno na: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/action_plan_against_disinformation.pdf

³ The Digital Services Act (DSA) - Regulation (EU) 2022/2065, Dostupno na: <https://www.eu-digital-services-act.com/#:~:text=4%20October%202022%20%2D%20The%20Council,the%20legislative%20act%20was%20adopted>

⁴ Akt o digitalnim uslugama, Za sigurno i odgovorno internetsko okruženje, Evropska komisija, Dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_hr

⁵ Akt o digitalnim uslugama ili kako do sigurnijeg digitalnog okruženja, 01.12.2023, Share fondacija, Dostupno na: <https://www.sharefoundation.info/sr/akt-o-digitalnim-uslugama-ili-ka-kodo-sigurnijeg-digitalnog-okruzjenja/>

⁶ Kodeks dobre prakse u suzbijanju dezinformacija iz 2022., Evropska komisija, Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hr/policies/code-practice-disinformation>

⁷ Kodeks dobre prakse u suzbijanju dezinformacija iz 2022., Evropska komisija, Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/hr/policies/code-practice-disinformation>

⁸ Tackling disinformation: the EU digital services act explained, 11.11.2023, Siren Associates, Dostupno na: <https://sirenassociates.com/policy-papers/the-eu-digital-services-act-overview-and-opportunities/>

⁹ The Digital Services Act (DSA) - Regulation (EU) 2022/2065, Dostupno na: <https://www.eu-digital-services-act.com/#:~:text=On%202025%20August%202023%C2%0the,2>

¹⁰ Krumm, R, Šukevičs, K, Zarinš, T, *Peace and security Under Pressure An Analysis of the Russian-Speaking Minority in Latvia*, Friedrich Ebert Stiftung, Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/baltikum/20445.pdf>

- ¹¹ Do Latvians really read more Hitler than Harry Potter?, 09.10.2019, BBC, Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-49973668>
- ¹² Why Latvia will Continue to be Called a "Second Speed Country", 04.07.2021, Centre for East European Policy Studies, Dostupno na: <https://appc.lv/eng/why-latvia-will-continue-to-be-called-a-second-speed-country/>
- ¹³ Disinformation landscape in Latvia, septembar 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/09/20230919_LV_DisinfoFS.pdf
- ¹⁴ NEPLP revokes the broadcast permit of TV Rain due to threats to national security and public order, 19.12.2022, NEPLP, Dostupno na: <https://www.neplp.lv/en/article/neplp-revokes-broadcast-permit-tv-rain-due-threats-national-security-and-public-order>
- ¹⁵ Walsh, S, *Combatting Russian Disinformation: Estonia's Response to the War in Ukraine*, 13.08.2023, Democratic Erosion Consortium, Dostupno na: <https://www.democratic-erosion.com/2023/08/13/combatting-russian-disinformation-estonias-response-to-the-war-in-ukraine/>
- ¹⁶ Whyte, A, PPA investigating 'fake news' incidents directed at Ukrainian refugees, 24.03.2022, ERR news, Dostupno na: <https://news.err.ee/1608542332/ppa-investigating-fake-news-incidents-directed-at-ukrainian-refugees>
- ¹⁷ Jõesaar, A, One Country, Two Polarised Audiences: Estonia and the Deficiency of the Audiovisual Media Services Directive, decembar 2015, Tallinn University, Dostupno na: <https://telekraat.ee/wp-content/uploads/2021/05/OneCountryTwoPolarisedAudiences-EstoniaandtheDeficiencyoftheAudiovisualMediaServicesDirective.Cognito2015.pdf>
- ¹⁸ Teperik, D, Disinformation networks of pro-Kremlin proxies in Estonia and their fostering of anti-government sentiment among the Russian speaking community: the case of antivaccination narratives in the online space, International Centre for Defence and Security, Dostupno na: <https://www.globsec.org/sites/default/files/2022-02/Disinformation-networks-of-pro-Kremlin-proxies-in-Estonia.pdf>
- ¹⁹ National security concept of Estonia, Republic of Estonia Government, Dostupno na: https://kaitseministeerium.ee/sites/default/files/eesti_julgeolekupoliitika_alused_eng_22.02.2023.pdf
- ²⁰ Fresh report: Internet Freedom remained protected in Estonia, 04.10.2023, E-Estonia, Dostupno na: <https://e-estonia.com/new-report-internet-freedom-remained-protected-in-estonia/>
- ²¹ Yee, A, *The country inoculating against disinformation*, 31.12.2022, BBC, Dostupno na: <https://www.bbc.com/future/article/20220128-the-country-inoculating-against-disinformation>
- ²² Lessenski, M, *How It Started, How It is Going: Media Literacy Index 2022*, 12.10.2022, Open Society Institute Sofia, Dostupno na: <https://osis.bg/?p=4243&lang=en&lang=en>
- ²³ Disinformation and Societal Resilience Master's, University of Tartu, Dostupno na: <https://ut.ee/en/curriculum/disinformation-and-societal-resilience>
- ²⁴ Mackintosh, E, *Finland is winning the war on fake news. What it's learned may be crucial to Western democracy*, CNN, Dostupno na: <https://edition.cnn.com/interactive/2019/05/europe/finland-fake-news-intl/>
- ²⁵ Disinformation landscape in Finland, maj 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/05/Finland_DisinfoFactsheet.pdf
- ²⁶ Supo: Spreading fake news on behalf of foreign power should be illegal, 06.08.2022, YLE News, Dostupno na: [https://yle.fi/a/3-12565990#:~:text=The%20Finnish%20Intelligence%20and%20Security%20Service%20\(Supo\)%20has%20proposed%20the,regulated%20as%20punishable%20by%20law](https://yle.fi/a/3-12565990#:~:text=The%20Finnish%20Intelligence%20and%20Security%20Service%20(Supo)%20has%20proposed%20the,regulated%20as%20punishable%20by%20law)
- ²⁷ Lessenski, M, *Media Literacy Index 2022 Main Findings and Possible Implications*, Open Society Institute Sofia, Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/4/534146.pdf>
- ²⁸ The National Emergency Supply Agency builds the ability to counter hostile information influencing, 24.08.2022, National Emergency Supply Agency, Dostupno na: <https://www.huoltovarmuuskeskus.fi/en/a/the-national-emergency-supply-agency-builds-the-ability-to-counter-hostile-information-influencing>
- ²⁹ Psychological Defence Agency, Dostupno na: <https://mpf.se/psychological-defence-agency>
- ³⁰ Hénin, N, Disinformation Landscape in France, mart 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/03/20230224_FR_DisinfoFS.pdf
- ³¹ Francuska optužuje Rusiju za orkestriranu kampanju dezinformacija, 14.02.2024, Radio Slobodna

Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusija-hibridni-rat-evropa/32818011.html>

³² Hénin, N, Disinformation Landscape in France, mart 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/03/20230224_FR_DisinfoFS.pdf

³³ Hénin, N, What did disinformation look like during the 2022 French presidential election? An overview based on fact-checking articles, 28.06.2022, EU Disinfo Lab, Dostupno na: <https://www.disinfo.eu/publications/what-did-disinformation-look-like-during-the-2022-french-presidential-election-an-overview-based-on-fact-checking-articles/>

³⁴ Guillaume, M, Combating the manipulation of information – a French case, maj 2019, Hybrid CoE, Dostupno na: https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2020/07/HybridCoE_SA_16_manipulation-of-information_.pdf

³⁵ The fight against the manipulation of information on online platforms, novembar 2022, Arcom, Dostupno na: <https://www.arcom.fr/sites/default/files/2022-12/Manipulation%20of%20information%20-%20Implementation%20review%202018-2022.pdf>

³⁶ List of Relevant Laws Impacting Free Speech (France) (2015-2022), The future of free speech, Dostupno na: <https://futurefreespeech.org/france/>

³⁷ YouthWiki Media literacy and safe use of new media, 01.02.2024, European Commission, Dostupno na: <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/france/68-media-literacy-and-safe-use-of-new-media>

³⁸ Serrano, R, Disinformation landscape in Germany, mart 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/03/20230224_GER_DisinfoFS.pdf

³⁹ Fürstenau, M, Germany's Querdenker COVID protest movement, 04.03.2021, DW, Dostupno na: <https://www.dw.com/en/meet-germanys-querdenker-covid-protest-movement/a-57049985>

⁴⁰ Trend analysis of COVID-19 mis/disinformation narratives–A 3-year study, 17.11.2023, National Library of Medicine, Dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10655972/>

⁴¹ Leuker, C, Eggeling, L, Fleischhut, N, Gubernath, J, Gumenik, K, Hechtlinger, S, Kozyreva, A, Samaan, L, Hertwig, R, Misinformation in Germany During the Covid-19 Pandemic, 2022, European Journal of Health Communication, Dostupno na: <https://ejhc.org/article/view/2978/2623>

⁴² Disinformation related to the Russian war of aggression against Ukraine, Federal Ministry of the Interior and Community, Dostupno na: <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/schwerpunkte/EN/disinformation/disinformation-related-to-the-russian-war-of-aggression-against-ukraine.html>

⁴³ Serrano, R, Disinformation landscape in Germany, mart 2023, EU Disinfo Lab, Dostupno na: https://www.disinfo.eu/wp-content/uploads/2023/03/20230224_GER_DisinfoFS.pdf

⁴⁴ Russian disinformation on Ukraine has grown in scale and skill, warns Berlin, Financial Times, Dostupno na: <https://www.ft.com/content/12c58303-ca41-4b16-bfd3-4612f3f3ae4c>

⁴⁵ Telegram soll sich an das NetzDG halten, 09.07.2021, Netzpolitik, Dostupno na: <https://netzpolitik.org/2021/bussgeldverfahren-telegram-soll-sich-an-das-netzdg-halten/>

⁴⁶ Jenny, G, Germany: Network Enforcement Act Amended to Better Fight Online Hate Speech, 06.07.2021, Library of Congress, Dostupno na: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2021-07-06/germany-network-enforcement-act-amended-to-better-fight-online-hate-speech/>

⁴⁷ Glaun, D, Germany's Laws on Hate Speech, Nazi Propaganda & Holocaust Denial: An Explainer, 01.07.2021, Frontline, Dostupno na: <https://www.pbs.org/wgbh/frontline/article/germany-s-laws-antisemitic-hate-speech-nazi-propaganda-holocaust-denial/>

⁴⁸ WP3.Formal Media Education Germany, Europe Media Education, Dostupno na: <https://www.gabinetecomunicacionyeducacion.com/sites/default/files/field/investigacion-adjuntos/germanyd.pdf>

⁴⁹ YouthWiki Media literacy and safe use of new media, 24.05.2024, European Commission, Dostupno na: <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/germany/68-media-literacy-and-safe-use-of-new-media>

⁵⁰ V.D.D: Report on main trends and legal developments at national level on disinformation and national policies during the electoral campaigns, European Digital Media Observatory, Dostupno na: <https://edmo.eu/wp-content/uploads/2022/07/Policies-to-tackle-disinformation-in-EU-member-states-%E2%80%93-Part-II.pdf>

- ⁵¹ Savič, D, Spreading propaganda and disinformation using public funds - The case of Slovenia asa challenge for EU democracy, jul 2021, Heinrich-Böll-Stiftung, Dostupno na: https://eu.boell.org/sites/default/files/2021-07/Spreading_propaganda_Slovenia_Domen_Savi%C4%8D_FINAL.pdf
- ⁵² Babič, S, Radomirović Maček, K, COVID-19 Conspiracy Theories in Slovenia, 10.2022, Research-Gate, Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/364323450_COVID-19_Conspiracy_Theories_in_Slovenia
- ⁵³ OECD, *Disinformation and Russia's War of Aggression Against Ukraine*, 03.11.2022, OECD, Dostupno na: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/disinformation-and-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-37186bde/>
- ⁵⁴ Demeshchuk, A, *Russian Propaganda in Balkan Region: Pro-Kremlin Narratives in Local Online Media*, 31.05.2024, Ukrinform, Dostupno na: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3702043-russian-propaganda-in-balkan-region-prokremelin-narratives-in-local-online-media.html>
- ⁵⁵ EDMO, *Russian Disinformation Network "Pravda" Grew Bigger in the EU Even After Its Uncovering*, 24.04.2024, EDMO, Dostupno na: <https://edmo.eu/publications/russian-disinformation-network-pravda-grew-bigger-in-the-eu-even-after-its-uncovering/>
- ⁵⁶ UN, *Slovenia Statement*, 2023, United Nations, Dostupno na: <https://gadebate.un.org/en/78/slovenia>
- ⁵⁷ Žilić, S, Caksp, P, *Strategies for the Minimisation of Misinformation Spread Through the Local Media Environment*, 02.03.2023, Tandfonline, Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/17512786.2023.2183235>
- ⁵⁸ The Slovenia Times, *Outdated Media Legislation to Undergo Sweeping Reform*, 14.12.2023, Slovenia Times, Dostupno na <https://sloveniatimes.com/40073/outdated-media-legislation-to-undergo-sweeping-reform>
- ⁵⁹ EDMO, *Policies to Tackle Disinformation in EU Member States - Part II*, EDMO, Dostupno na: <https://edmo.eu/wp-content/uploads/2022/07/Policies-to-tackle-disinformation-in-EU-member-states-%E2%80%93-Part-II.pdf>
- ⁶⁰ EACEA, *Media Literacy and Safe Use of New Media in Slovenia*, 2023, EACEA, Dostupno na: <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/slovenia/68-media-literacy-and-safe-use-of-new-media#:~:text=In%20Slovenia%2C%20the%20provision%20of,other%20subjects%20in%20basic%20schools>
- ⁶¹ Ministarstvo Republike Slovenije za kulturo, *Strategija razvoja medijev v Republiki Sloveniji do leta 2024 - v 1.0*, 05.2016, GZS, Dostupno na: <https://www.gzs.si/Portals/Panoga-Medijska-Zbornica/Strategija%20razvoja%20medijev%20v%20Republiki%20Sloveniji%20do%20leta%202024%20-%20v%201.0.pdf>
- ⁶² OSIS, *Media Literacy Index Report*, 2023, OSIS, Dostupno na: <https://osis.bg/wp-content/uploads/2023/06/MLI-report-in-English-22.06.pdf>
- ⁶³ European Council, *EU sanctions against Russia explained*, European Council of the European Union, Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/>
- ⁶⁴ Janković K., „Sputnjik“ i „Russia Today“ zabranjeni, regulator prati emitere, Pobjeda, 21.04.2022., Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/sputnjik-i-russia-today-zabranjeni-regulator-prati-emitere>
- ⁶⁵ Raković: *Crnogorski separatizam se temelji na NDH ideji*, 01.05.2021, Borba, Dostupno na: <https://borba.me/rakovic-crnogorski-separatizam-se-temelji-na-ndh-ideji/>
- ⁶⁶ Vulin: Đukanović radi ono što su nekada ustaše, 21.05.2020, RTV, Dostupno na: https://rtv.rs/hr/politika/vulin-djukanovic-radi-ono-sto-su-nekada-ustase_1126665.html
- ⁶⁷ Malović: *Crnogorske ustaše pucaju iz prazne puške, ustoličenja će biti*, 2021, IN4S, Dostupno na: <https://www.in4s.net/malovic-crnogorske-ustase-pucaju-iz-prazne-puske-ustolicenja-ce-bit/>
- ⁶⁸ Mandić, A, *Posle popisa i razgovori o jeziku*, 26.11.2023, Novosti, Dostupno na: [POSLE POPISA I RAZGOVORI O JEZIKU Mandić za "Novosti" - I na prebrojavanju koje je organizovao bivši režim najveći broj ljudi govorio srpski](https://www.novosti.hr/IRAZGOVORI_O_JEZIKU_Mandi%C4%87_za_Novosti_-_I_n_a_prebrojavanju_koje_je_organizovao_biv%C4%87_re%C4%87im_najve%C4%87i_broj_ljudi_govorio_srpski)
- ⁶⁹ Popović u Moskvi: Milo hoće da istrebi srpski narod iz Crne Gore, 02.12.2016, Sputnik Srbija, Dostupno na: <https://lat.sputnikportal.rs/20161202/popovic-srbi-crna-gora--1109089460.html>
- ⁷⁰ Durović, A, *Rusija Zapadni Balkan: Ambasador Maslenikov*, 23.02.2024, Slobodna Evropa,

Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusija-zapadni-balkan-ambasador-maslen-ikov/32832673.html>

⁷¹ Hoyle, A., Šlerka, J, *The Impact of Kremlin Disinformation*, mart 2024, Hybrid CoE, Dostupno na: <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2024/03/20240306-Hybrid-CoE-Working-Paper-29-The-impact-of-Kremlin-disinformation-WEB.pdf>

⁷² Hassan, A, Barber, S, *Cognitive Research: Principles and Implications*, 13.05.2021, SpringerOpen, Dostupno na: <https://cognitiveresearchjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41235-021-00301-5>

⁷³ Rep. Marjorie Taylor Greene, X, 15.03.2022, Dostupno na: <https://twitter.com/RepMTG/status/1503858442892627974>

⁷⁴ Kilander, G, *Trump Aide on Ukraine-Russia Border: Putin*, 10.12.2021, The Independent, Dostupno na <https://www.the-independent.com/news/world/americas/us-politics/trump-aide-ukraine-russia-border-putin-b1973730.html>

⁷⁵ Stöcker, C, *Russlands Krieg Gegen Die Ukraine: So Schafften Es Wladimir Putins Lügen in Den Bundestag*, 18.09.2022, Spiegel, Dostupno na <https://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/russlands-krieg-gegen-die-ukraine-so-schafften-es-wladimir-putins-luegen-in-den-bundestag-a-5e7add2c-0523-491a-af43-c7bde8d345d6>

⁷⁶ Novaković S, *Skupština CG: Većina osuđuje agresiju Rusije, DF neće podržati rezoluciju o agresiji Rusije*, 27.07.2022, Glas Amerike, Dostupno na: <https://www.glasamerike.net/a/skup%C5%A1ti-na-cg-ve%C4%87ina-osu%C4%91uje-agresiju-rusije-df-ne%C4%87e-podr%C5%BEati-rezoluciju-o-agresiji-rusije/6675881.html>

⁷⁷ Digitalni forenzički centar - DFC, X, 28.01.2022, Dostupno na: <https://twitter.com/dfcme-dotme/status/1487012402893840386>

⁷⁸ *Link 23.06.2022*, 2022, RTCG, Dostupno na: <https://rtcg.me/radio/emisije/link/367669/link-23062022.html>

⁷⁹ DFC, X, 26.03.2024, Dostupno na: <https://twitter.com/dfcmedotme/status/1772613137285497151>

⁸⁰ Hoyle, A., Šlerka, J, *The Impact of Kremlin Disinformation*, mart 2024, Hybrid CoE, Dostupno na: <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2024/03/20240306-Hybrid-CoE-Working-Paper-29-The-impact-of-Kremlin-disinformation-WEB.pdf>

⁸¹ *Observatoire Reboot de l'information et du raisonnement critique: Désinformation et populisme à l'heure de la crise sanitaire et de la guerre en Ukraine*, 28.03.2022., Ifop, Dostupno na: <https://www.ifop.com/publication/observatoire-reboot-de-linformation-et-du-raisonnement-critique-desinformation-et-populisme-a-lheure-de-la-crise-sanitaire-et-de-la-guerre-en-ukraine/>

⁸² *Istraživanje javnog mnjenja: Politički stavovi građana Srbije - jesen 2022*, 2022, CRTA, Dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2022/11/Istrazivanje-javnog-mnjenja-Politic-ki-stavovi-gradjana-Srbije-jesen-2022-CRTA.pdf>

⁸³ CDT, *Građani masovno vjeruju u teorije zavjere*, 24.01.2024., CDT, Dostupno na: <https://www.cdm.me/politika/cdt-gradjani-masovno-vjeruju-u-teorije-zavjere/>

⁸⁴ Za godinu broj građana koji bi napustili NATO porastao 12 odsto, 15.03.2024, AntenaM, Dostupno na: <https://www.antenam.net/politika/318123-za-godinu-broj-grdjana-koji-bi-napustili-nato-porastao-12-odsto>

⁸⁵ Veronaperlaliberta, Facebook Post, 24.03.2023., Dostupno na: <https://www.facebook.com/veronaperlaliberta/posts/pfbid02H69P2kfYPo5WaAnMjtGjZ3sru5ssBJUeVVLg2aRwxa4px-6ouJJV5iYqn7LoTQx4NI>

⁸⁶ Veronaperlaliberta, Facebook Post, 2023., Dostupno na: <https://www.facebook.com/veronaperlaliberta/posts/pfbid0jWh5Q1m3dpqMTq1byrCeHceaJBmqZPb31A2Eb8ebAwBNks1nUnXk7WSq8p3yo1JXl>

⁸⁷ Miholjski zbor, Facebook Post, 28.03.2023., Dostupno na: <https://www.facebook.com/miholjskizbor/posts/pfbid0dWRMdhum4oT7WxWbrCCyvwEQPssHh8JDQQkrnnTr6VaCpgNtinfY-hcmMUJJif9UJI>

⁸⁸ Veronaperlaliberta, Live Video, Facebook, 2023., Dostupno na: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=133062259572819

⁸⁹ *Usvojena prva medijska strategija 2023-2027 koja će doprinijeti unapređenju ambijenta za slobodno i profesionalno novinarstvo*, 19.10.2023, Vlada Crne Gore, Dostupno na <https://www.gov.me/>

[clanak/usvojena-prva-medijska-strategija-2023-2027-koja-ce-doprinijeti-unapredjenju-ambijenta-za-slobodno-i-profesionalno-novinarstvo](#)

⁹⁰ *Analiza okruženja za rad medija i informisanja javnosti u Crnoj Gori*, 2023, Media Centar, Dostupno na: <https://mediacentar.me/analiza-okruzenja-za-rad-medija-i-informisanja-javnosti-u-crnoj-gori/>

⁹¹ Bogdanović, M, *Weak mechanisms and outdated code of ethics - Media self-regulation in Montenegro*, oktobar 2023., Dostupno na: https://www.mminstitute.org/wp-content/uploads/2023/11/Ourmedia_MNE-ENG_23-11-21.pdf

⁹² *Ograničeno emitovanje TV Happy i Pink M u Crnoj Gori*, 10.02.2020, Slobodna Evropa, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30427111.html>

⁹³ *Medijska pismenost kao izborni predmet u osnovnim školama*, 30.10.2022, RTCG, Dostupno na: <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/383962/medijska-pismenost-kao-izborni-predmet-u-osnovnim-skolama.html>

IMPRESUM

IZDAVAČ: Digitalni forenzički centar

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA: Azra Karastanović

AUTORI: Digitalni forenzički centar

DIZAJN I PRIPREMA ZA ŠTAMPU: Ana Đurković

TIRAŽ: 100 primjeraka

ŠTAMPA: Golbi Print Podgorica

CIP - КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ
НАЦИОНАЛНА БИБЛИОТЕКА ЦРНЕ ГОРЕ, ЦЕТИЊЕ

ISBN 978-9911-569-04-2

COBISS.CG-ID 29766404

Ovaj projekat finansira Ambasada SAD u Podgorici. Mišljenja, nalazi, zaključci ili preporuke koji su ovdje izneseni su stav autora i ne odražavaju nužno stav Stejt dijpartmenta/Vlade SAD.

